

Оразалы СӘБДЕН

ҚОҒАМ ДЕРТІ

УДК 323/324 (574)

ББК 66.3 (5Қаз)

С 28

Рецензенттер:

Академиктер: У. Шәлекенов, М. Мырзахметов,
Б. Көмеков

Сәбден О.

Қоғам дерті / Сәбден О. — Алматы: «Service Press».- 2020.
- 226 б.

ISBN 978-601-7588-43-4

Әлем күрт өзгеруде, ертең не боларын білмейтін кезде, автор біздің қоғамның дертіне шипа іздейді. Қоғамды жаңғыртуды, 30 жыл бойы қалыптасқан «ыңғайлы көпшіліктің» қасаң тартқан санасын өзгертуді, қордаланған сан түрлі проблемалардың шешімін табу жолдарын, жобаларын ұсынады. Автор космосты игеру, жасанды интеллект, жаңа өркениет, сезім-түйсік арқылы алдағы өмірді де болжап, ақыл-кеңес береді.

Бұл кітап өтпелі кезеңде Қазақстанды қалай басқару, дамыту және өзінді жетілдіру үшін әр адамға мүмкіндік беретін бағдаршам.

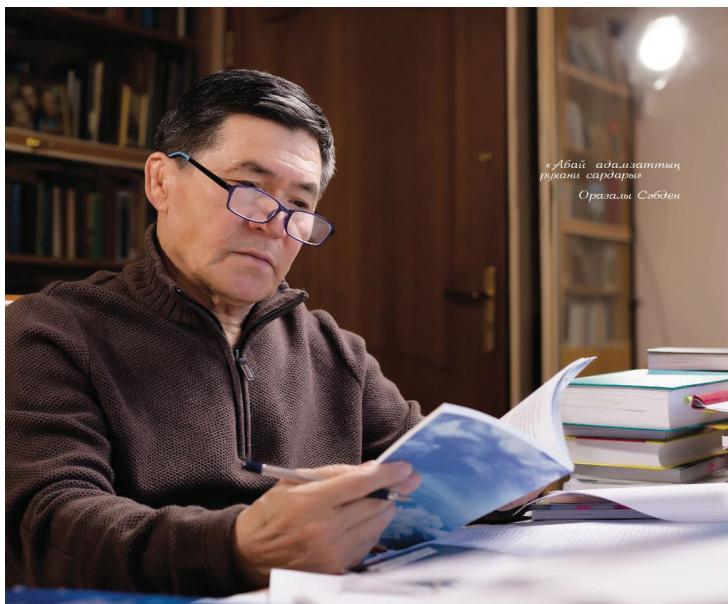
ISBN 978-601-7588-43-4

© Сәбден О., 2020

Қоғамды жаңғыртуда Сізді не ойландырады:

*Әлем қайда, біз қайда бара жатырмыз?
Байлығымыз кімнің қолында?
Рухани құндылығымыз ба?
Түркі әлеміне серпіліс керек пе?
Табиғат пен адам гармониясы ма?
Жаңа алтынышы, жетінші сезім бе?
Сананы өзгерту ме?
Экономика мен технология ма?
Ауыл тағдыры ма?
Жер мен тіл тағдыры ма?
Білім мен ғылым ба?
Әрбір адамға, отбасына керегі не?
Денсаулық пен спорт па?
Кіші кәсіп – елге нәсіп пе?
Жастар болашағы ма?
Мемлекетті тиімді басқару ма?
Кемел адам ба?
Жасанды интеллект пе?Роботтандыру ма?
Ақпараттық қоғам ба, цифрлы технология ма?
XXI ғасырдың моральдық кодексі қандай болуы керек?
XXI ғасырда адамзаттың өмір сүру жолы ма?*

*Осы және басқа да адамзат пен қоғам дамуының
өзекті мәселелеріне жасапты осы кітаптан
табуыңызға болады.*

*«Абай ақсақалының
рухани сардары»
Оразалы Сәбден*

*Қоғамды жаңғырту жолындағы
академиктің ой-толғамдары*

МАЗМҰНЫ

1	Бәрін шешетін ойлар	7
2	Әлем	11
3	Кім едік, кімбіз, қайда барамыз?	15
4	Байлық	20
5	Экономика	25
6	Рухани құндылығымыз	35
7	Түркістанды жаңғырту – рухты ояту	41
8	Түркі әлеміне серпіліс	47
9	Тіл тағдыры	55
10	Жер тағдыры	61
11	Ғылым	68
12	Білім	76
13	Денсаулық	82
14	Спорт	88
15	Ауыл	93
16	Адам	102
17	Дін	111
18	Жастар	118
19	Табиғат	124
20	Технология	130

21	Кіші кәсіп	137
22	Мемлекетті жаңаша басқару	143
23	Кемел адам	152
24	Мораль	160
25	Цифрландыру	170
26	Жасанды интеллект, роботтандыру	176
27	Космос	185
28	Өркениет	190
29	6-7 сезім түйсік	199
30	Қауіпсіздік	203
	Қорытынды	208
	Әдебиеттер	216
	Қосымша 1990-2020 жж. ҚР Президентіне, Үкіметке берілген ұсыныс хаттар тізімі	219
	Автор туралы	222

*Түбі әлемді билейтін – Алдағы нәубаттан алып
тек ойлар шығатын бір-ақ қару бар,
ол адамның сезімталдығы*

Дж.Кейнс

1 Бәрін шешетін ойлар

Адам баласы әсіресе басына қиындықтар түскенде қатты ойланады, шығу жолын іздейді. Әлемдегі коронавирус басталғалы бері, бәрі көбелектей шыр айналып күресуде, миллиондаған адам адам ауырып, мыңдағаны өлуде, дамыған мемлекеттердің өздері бір дәрменсіздік танытуда. Небір үлкен қалаларда карантинде халықтың көбісі үйде отырды. Коронавирус бізге тез ойлануға, мәселелерді тез шешуге мүмкіндік беруде. Адамзат осылай әртүрлі нәубатқа кете бере ме, жоқ әлде жаңа өркениетке шығар жол табады ма?

Осындайда «түбі әлемді билейтін тек ойлар» деп К.Маркс сияқты экономика гениилерінің бірі Джон Кейнс айтқандай, мен үйде карантинде отырып көп ойланып, осы кішкентай кітапшаны жазуға кірістім. Азды-көпті өмір сүрдім. Осы жасқа дейін дүниенің төрт бұрышын шарладым. Алдымен еркін күрестен СССР спорт мастері, Қазақстан чемпионы, содан соң жас ғалым, белгілі ғалым, 4 рет Парламент депутаты ретінде қызмет атқардым. Қазір танымал ғалым

ретінде дүниежүзілік конгресс, конференцияларға қатысудамын, 800-ге жуық ғылыми еңбектерім, оның ішінде 85 монографиялық кітаптарым жарық көрді. Көптеген шетелдік ғалымдармен пікір алыстым, оның ішінде Д.Стиглиц, Р.Ауман, С.А.Тимашев сияқты Нобель сыйлығының иегерлері де бар. Жалпы, 60-тан астам елдерде болдым, сондықтан да тағдырыма ризамын. Көрген-білгенімнен ойға түйгенім баршылық. Соларды ой ретінде ортаға салғым келді.

Өткенге көз жіберсек, тәуелсіздіктен бері мен де уақытысындағы Платон мен Макиавелли сияқты 40-тан астам ой-тұжырымдамаларымды, жобаларымды Үкіметке, Президентке жеткізуге тырыстым. Олардың біразы іске асса, ал көпшілігі өз кезегін күтуде, себептері белгілі. Жүйені сол кезде өзгерту мүмкін емес екенін түсініп, бірақ сол идеяларымды жалғастырып, қолыма қалам алып, ішкі түйсігім маза бермеген ойларды халыққа жеткізу үшін жазуға бекіндім. Өтпелі кезеңде қоғам дертіне шипа іздеудемін...

Біз болашақты қалай болжаймыз? Бүгін не өзгертеміз, ертең не жасаймыз? Осылай кете берсек, болашақ ұрпағымыздың, жалпы қазақтың тағдыры не болады? Әлемде болып жатқан әртүрлі қақтығыстардың зардабы бізге қалай тиіп жатыр? Өткеннен не аламыз, болашаққа не береміз? Осындай

күрделі сұрақтардың шешімін табу үшін жүз ойланып, мың толғанып жүріп, осы еңбекті жазуға тура келді. Тағдырлы өмірді өзгертуге қайталанбас өз өрнегімді салуға тырыстым.

Адам баласы қашанда артық білуге ұмтылуы керек. Адам өзін-өзі батыл болуға, ел-жұртын сүюге тәрбиелеуі қажет. Сонда ғана өзімшілдіктен, масаттанушылықтан құтылуға болады. Білім арқылы ғана қазақтың көзі ашылады, жерге қауіп төнген жағдайда халықты заң бойынша қорғай алады, басқа өркениетті елдермен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік туады.

Қазір «комфортты зонаға» кіріп алған көпшілік ұзақ жазғанды оқуға тырыспайды, бәрін тез көріп, көп ойланбай, тез жасағысы келеді. Осыны ескеріп ойда жүрген-проблемалар, біздегі, әлемдегі қазіргі жағдайлар оларды шешу жолдары өте қысқа жазылған. Керек болса, менің ұсыныс жобаларыма кітапта сілтемелер бар [Қосымша, 1-4,28].

Мұндағы түпкі мақсат елге, зиялы қауымға ой салу, осы қалтаға салып оқитындай кішкентай кітапта көтерілген мәселелер айналасында бірге іздену. Алда Қазақстанның дамуына септігі тиер ме деген ұсыныстар мен пікірлерді баян ету. Арман – қазақ елін жаңа цивилизацияға, ізгілендіру қоғамына алып шығу.

Шындығына келсек, маған кешегі өткен кеңестік **социалистік** советтік дәуір де, қазіргі **капиталистік-нарықтық** өмір де толыққанды ұнап тұрған жоқ. Өйткені, адамзат үшін әлемде келеңсіздіктер шексіз көбеюде. Халық пен биліктің, бай мен кедейдің арасы алыстап, ажырап кетті.

Сондықтан, ақиқаттың ақ жолы, Абай айтпақшы, «толық адам» ілімінің жолы басқаша болуы керек» деген мәселеге жауап іздеудемін. Оны өзімізді өзгертуден, ішкі жан дүниемізді түзетуден, қоғамды ізгілендіруден бастаған абзал. Жаңа қоғам — **интегралды-инновациялық қоғам** болмақшы, ол экономиканың жаңа укладқа (7-ші формацияға) көшуі. Сол уақытта экономиканың даму моделі қазіргідей пайда табуды көздейтін емес, ақылға сай, әр адамның керекті қажеттілігіне негізделген болады. Алда 2 мәселенің шешімін табу өте зәру. Біріншісі космосты зерттеу арқылы өмір бар жаңа планета табу, ал екіншісі жасанды интеллектті адамның қажеттілігіне пайдалану. Қазіргі жағдайда қолымыз бен ойымызды бұғаудан босатып, жаңа өркениетті заман құру. **Жаңа 7-ші формациялық қоғамның құрылымын жасау** тек біздің мойнымызда, біздің парызымыз. Бұл өмірдегі ойында ең үлкен қымбат қойылым (ставка) ол адамзатқа жақсылық жасауға, қарсаң беруге

үйрену. Мен де осы бір жаңа өркениетке бір кірпіш болып қалануға тырыстым.

Бұл кітапта келешекті жобалауға тырыстым, оның ішіндегі жаңа ойлар әсіресе қазіргі 25-30-40 жастағы адамдарға керек. Себебі алдағы он жылдықтан кейін басталатын адамзаттың рухани серпілісіне, өзгеруіне осы жастардың тікелей септігі тиеді деген ойдамын. Мүмкін алда 15-20 жылда интеллектуалды және рухани революция болар.

*Керемет те шексіз үлкен Әлем 2050-2100 жыл-
әлем спиральмен дамуда. дарда қалай болатынын
Бірақ қазір әлемді «қалың бүгін болжамасақ, кеш
тұман» торлап тұр. қаламыз!
Келешегімізді сол торлаған
тұманнан» сейілту – біздің
өз қолымызда.*

2 Әлем

Соңғы уақытта әлемнің өзгергені соншалықты кейде алдағы уақытта бізді не күтіп тұрғанын көру қиын. Ол өзгеріске АҚШ-тан кейінгі алпауыт державаның бірі – Кеңестер Одағының ыдырауы да қатты әсер етті. Қазір ғаламдық теріс өзгерістерге әкелген келеңсіздіктерден адамзатты қалай құтқару мәселесі

тұр. Олар: әлемдік климаттың жылынуы, су және саяси шиеленістер, миграция, коронавирус сияқты т.б. апаттар және теріс үрдістер.

Жер шарында адам мөлшері қажетті межеден асып кетіп отыр, сондықтан шұрайлы жерге көз аларту, үстемдікке ұмтылу сияқты ықылымнан келе жатқан өзара дау мен талас ел мен ел арасында өршімесе, толастамай отыр. Әлемдік жалпы ішкі өнімнің жар-тысынан көбі дамыған G7 мемлекеттерінде және халықаралық трансұлттық компаниялар дүниежүзінің 50% астам байлығына ие. Оған қоса АҚШ, Ресей, Қытай, Солтүстік Корея жаппай қарулануда. Мысалы, дүниежүзі қару-жарағының 50% көбі АҚШ-тың қолында. Әртүрлі бактерия, биологиялық қатерлі лабораториялар әлемде көбеюде. Біз ІІІ дүниежүзілік соғыстың алдында тұрған сияқтымыз. Қазір әлем құрдымға кетудің алдында тұр және оның одан әрі даму жолы қауіпті жағдайда десе де болады. Біз өзі қайда бара жатырмыз? Бізді қайда алып бара жатыр? Біз қайда бара жатқанымызды неге білмейміз? Алып бара жатқандар да білмейді?

Не істеу керек?

Мұндайда тұтас біріккен күш, идея, сенімділік керек, әлемде интеграциялық даму қажет. Менің ойымша әлем екі бағытпен жүруі мүмкін. **Біріншісі** жоғарыда келтірілді. Себебі, дамыған елдер тек баюды ойлап,

бүкіл жер ресурстарын, энергияны өндіру, жалпы экономиканы дамытуды бұрынғыдай өзгеріссіз, тек бір бизнесті жүргізу баюды ойлау әдісімен жасап отыр. Нәтижесі – дүниежүзілік дағдарыс. Қалғаны енді сонымен күресумен әлек.

Екіншісі, уақытында қоғамдық трансформация жасау, жаңа түбегейлі өзгерістерге бару жолы. Бұл кезек күттірмейтін іс.

Осыдан соң мынадай қорытындыға келдім: Өзгеріс жасайтын уақыт келіп жетті, ең алдымен, адамдардың ой-санасын, сол арқылы **әлемдік психологияны** өзгертетін, рухани, моральдық құндылықтарды қайта жаңғыртатын, адамзатты өз отбасында тәртіпке шақыратын жаңа жол табу күн тәртібінде тұруы керек. Бұл туралы мен ғалым ретінде БҰҰ, G7, G20 мемлекет басшыларына өз ойымды ашып жазған болатыным, әртүрлі халықаралық конгресстерде де баяндама жасадым.

Сол ұсыныстардың ішінде әлемдік ортақ заң ұйымы ретінде **Дүниежүзілік Парламент** құру керек дедім. Көптеген проблемалармен әр мемлекет өздері айналысады. Ал бұл Парламент тек дүниежүзілік ең басты проблемаларды шешу үшін қажет заңдар шығару керек. Оған дүниежүзілік дағдарыс, климаттың жылынуы, соғысты болдырмау, әсіресе ядролық соғысты, азық-түлік қауіпсіздігі, ашаршылықпен күрес, мигра-

ция, әлемді саяси қайта құру, космосты игеру, кешегі коронавирус сияқты кенеттен шығатын проблемалар. Келесі алда күтіп тұрған міндеттердің бірі – **Біріккен ұлттар ұйымына, оны Азияға немесе басқа құрлыққа көшіріп және басқа да халықаралық ұйымдарға жаңаша реформа жасау мен оларды трансформациялау қажет.** Бұл құрылымдар әлемдік ең басты проблемалармен айналысуы керек. Пікірлерім жеке кітапта берілген [1, 2].

Дамыған мемлекеттер қару-жарағы күшті болса да, бірақ экономикасы адамды жетілдіруге және керекті тауарлармен қамтамасыз етілмей, тек қаржы капиталын басып шығаруға арналғандықтан құрдымға кете береді. Әрине әлемнің келешектегі құрылымын дәл айта білу онай емес, бірақ жаңа өркениеттің ізгілікті қоғам болатыны күмәнсіз. Жаңа өркениеттің миссиясы – ақылмен шектеулі тұтыну қоғамы болмақ, ал ол сана революциясы арқылы жасалады. Оны кім жасау керек? Әрине құдай емес, патша, король емес. Мұның ұйытқысы түбегейлі реформаланған Біріккен Ұлттар Ұйымы мен әлемдік институттар болуы тиіс.

*Барлық қазына-байлығымызды халық
игілігіне тиімді пайдаланбасақ,
алпауыттарға жұтылып кетуіміз мүмкін*

3 Біз кім едік, кімбіз, қайда барамыз?

Осы сұрақтың шешімін табу үшін, алдымен, тарихымызға жүгінеміз. Өйткені, тарихты білмей, болашақты болжау мүмкін емес. Бұл киелі жерде дүниежүзі дамуының тарихи логикасын, көп ғасырлық эволюциясын еске алсақ та болар. Ежелгі Еуразия, Қазақстан жерінде тас ғасыры, қола, темір дәуірі, скиф, сақ, ғұн, қаңлы, үйсін мемлекеттері, түркі қағанаттары, т.б. орта ғасырлық мемлекеттер мен хандықтар болғаны белгілі. Каспий теңізінен Қытайға дейінгі аралықтағы алып кеңістікте біздің өркениет тарихымыз болған. Тегіміздің 3000 жылдық тарихы бар «Түркі» деп аталуының өзі V-VI ғ. жаңа дәуірге дейінгі Қытай, Араб, Иран, Сирия жазбаларында бар. Төл тарихымыз сонау Шайбани Әбілқайыр ханнан әлдеқашан бұрын басталып, Керей мен Жәнібек, Қасым хандардың есімдерімен жалғасын тауып, Қазақ мемлекеттілігі деген айбынды атаумен қоса жүрген еді.

Бүгінгі Қазақстанның жайы қандай?

1991 жылы орыс боданының шідерін үзіп шыққанда, ресми Түркия бас болып, тәуелсіздігімізді

барша әлем мойындаған. 70 жыл кеңестік коммунистік идеямен уланған сананың бірден серпілуі оңай шаруа емес, Кеңес Одағы құрамында болған он бес республиканың құрамынан балтық елдері бірінші болып ірге ажыратып кетсе, біз аңысын аңдып барып, сол құрамнан ең соңғы болып шығыппыз.

Қазақстан Республикасы егеменді мемлекет мәртебесін алғалы 30 жыл болса да, жер көлемі жағынан басқалар қызығатын, ресурстық қазына-байлығы мол бола тұра, қазақ халқының кедей халге түсуін о баста жүргізіле бастаған саясаттан кеткен олқылық деп түсіндіруге болады.

Ең жоғарғы әрі бірден-бір заң шығарушы орган болып саналатын Жоғары Кеңес Тәуелсіздік алған жылдары құрылып, 1993 жылдың 13 желтоқсанында ресми таратылды. Аз ғана жасаған сол Жоғарғы Кеңестің депутаттығына 2 рет сайланып едім. Сол кездерді еске алар болсам, Президиум мүшесі ретінде алғашқы заңдардың жасалуы, мемлекеттік институттардың құрылуы, өз ақшамыз «теңге» шығып, қаржы жүйесіне енгізілуі, бірінші рет Ата заңымыздың қабылдануы әлі де көз алдымнан кетер емес. Рәміздерімізді Жоғары Кеңесте қабылдап тұрғанда, «ата-бабаларымыздың ғасырлар бойғы арманы орындалды» деп көзімізден жас шыққан уақыттар да болды.

Бірақ Тәуелсіздік тарихы таза жазылуы үшін о бастан жасалуы керек істер халық бақуаттылығы

мен болашақ ұрпақ игілігіне бағытталуы керек еді. Өкінішке орай, бұл жалған ұран болып қалды. Конституцияға бірнеше рет өзгеріс енгізілді, жердің сатылу қаупі төнді, т.б. Оның үстіне үстімізден жаһандану кезеңі төніп келеді. Жаһандану өркениетінің аждаһа көмекейіне жұтылып кетсек, ұлт ретінде жойылып кету қаупі бар. Ең бастысы, тіліміз бен ұлттық рух өлмеуі керек. Бұларды өлтірмейтін ұлттық идея болуы керек.

Сонда ғана мына дағдарыстан аман шығамыз. Одан қалай шығу керек, бұл үшін алда атқарылар істер көп.

Біздің **шығыс халықтарының** тарихына келер болсақ, тағдыр бізге **2 тарихи мүмкіндік** берді. **Біріншісін** біз пайдалана алмадық, ол кетті. Ал **екінші** мүмкіндікті енді тиімді пайдалана алмасақ, не жаңағы айтқан **алпауыт мемлекеттерге жұтылып кетеміз**, не өмір бойы мәңгі шикізат елі болып соларға қызмет етеміз. Тағдыр бізге осындай сұрақты көлденең қойып отыр [3].

1-ші мүмкіндік дегеніміз – бұдан 1000-1500 жыл бұрын біздер, шығыс елдері дамыған еді. Соның дәлелі ретінде ғұлама ғалымдарымыз әл-Фараби, Ибн-Сина, Ұлықбек, Дулати т.б. сынды ғұламалар математика, медицина, философия салалары бойынша әлемдік деңгейдегі озық ойлы жаңалықтарды ашқандығын айта аламыз. Еуропа сол уақытта артта қалған еді.

Кейінгі 500 жылда Еуропа мемлекеттері шығыстан, соның ішінде түркілерден қаншама жаңалықтарды алып, **жылу машинасын** жасап, теңіз көлігін, зауыт-фабрикалар салып, өндірісті қарқынды дамытты.

Шығыс елдерінен негіз алатын ғылым мен ілім көздерін өздерінің индустриалды-техникалық дамуына сауатты пайдалана білген батыс елдері бір замандары тез дамып, Эйнштейн, Ньютон, Эдисон, Фарадей, Гегель, Рикардо, Маркс, т.б. сынды ғалым - ойшылдарының еңбектері арқасында қоғамның дамуына үлес қосқан еді. Содан бері ғылым-білімді бізге үйретіп келе жатыр. АҚШ пен Еуропа бүгінде әлемнің үздік «миларын» өздеріне тарту арқылы жаңа технологияны дамытып, әлемге таратып отыр.

Ал енді 2-ші мүмкіндік дегеніміз – біздің ата-бабаларымыздың найзаның ұшымен, білектің күшімен бізге қалдырған мұрасы – табиғи қазба байлықтары мен адам капиталы. Қазақ халқының бойындағы тектілік, қан тазалығы, ғалымдардың зерттеуі бойынша, интеллектуалдық әлеуеті жоғары ұрпақтың қалыптасуына әсер етеді екен. Демек, ұлттық генефондымыз да табиғи байлықтарымыз сияқты біздің үлкен басымдықтарымыздың бірі.

Пайдалы қазына, жер ресурстары жағынан дүниежүзіндегі ең бай елдердің бірі бола тұра, әлі де

кедей тұрамыз. Неліктен? Ең бастысы — жұтылып кетпей, осы қыруар байлықты халықтың игілігі үшін тиімді пайдалану. Алдымыздағы негізгі мақсат — өркениетті елдердің қатарына қосылу. Ескіше айтқанда, нардың жүгі қазіргі ұрпақтың мойнына түсіп отыр. *Бұл тұста сапалы, бәсекеге қабілетті, рухы жоғары адами капиталымыз үлкен рөл атқаруы тиіс.*

Мынау тұрақсыз жаһандану заманында ел мен елді, халық пен халықты біріктіретін интеграциялық идея болуы абзал. Осы іс-шаралардан кейін, тарихи құндылықтар арқылы біздің алдымызда адамның рухани жаңғыруына күрт өзгерістер ашылады. Қоғамның ар-ожданына кір келтірмей, деградацияға ұшырамауына, қауіпсіздікті сақтауда бір үлкен қадам жасау қажет. Адамның ой-өрісі ХХІ ғасырдың талабына, жаңа цивилизациялық қоғамға сай өзгеруі тиіс. Бұл дүниежүзілік өркениеттің талабы. **Ал өзімізге келсек, тұтас ұлтты оятатын ойлар, іске асыратын жаңа жобалар керек!** Оларды тарихи ұлы тұлғаларымыздың мұраларынан тауып дамытуға болады. Қазір бізге рухани-тарихи тегімізді терең білу концепциясы керек және 2021-2030 жылдарда жүзеге асырылуы тиіс ғылыми бағдарламаға мемлекеттік тапсырыс қажет. Қысқасы шынайы төл тарихымыз қайта жазылуы керек.

*Жер, қазба байлығы Жетіспеушілік кедейші-
жағынан әлемде ең бай лікте емес – адамның ми-
мемлекеттердің біріміз. ында
30 жыл өтсе де неге кедей
тұруымыз керек?*

4 Байлық

Қазақстан – әлемдегі ең бай мемлекеттердің бірі. Оның жер қойнауында Менделеев таблицасының 110 элементінің 99-ы бар, ал пайдаланатынымыз 60-тан астамы ғана. Біз, Қазақстан, абсолютті ресурс қоры жағынан және де оларды әр адам басына шаққанда дүниежүзінде алдамыз. Мысалы, дүниежүзілік **вольфрам** запасының 50%, **уранның** 25%, **хром** рудасының 23%, **қорғасынның** 19%, **цинктің** 13%, **мыс пен темірдің** 10 пайызы Қазақстанда.

Бұған қоса - барит, марганец, фторит т.б. бар. Сондықтан да біз алдыңғы орындамыз. Оған қосымша сирек кездесетін, қымбат түрлі түсті металл құрамдарында **рений, осмий, берилий, титан, тантал, таллий, алтын, күміс**, т.б. мол. **Мұнай, газ, көмір, минералды, сутекті** ресурстарымыз жеткілікті, тіпті шаш етекпен десе де болады [4]. Осындай қыруар байлықтың үстінде отырып, Абайдың сөзімен айтқанда, неге «шеңгел шайнап жүрміз»?

Оның жауабы мынада:

Алғаш егемендікті алған кезде, құдайдың беріп тұрған ырыздығын уысқа мықтап ұстап, етек-жеңімізді бірден қымтап алу үшін жанталасуымыз керек еді. Бірақ сендей соғылысып қалған дәл сол тартысты кезеңде, ескі сана, қалыптасқан ұстаным салдарынан Мәскеуге көп жалтақтап, біраз қор көздерін уыстан шығарып алдық. «Майшелпекке» көз тіккен шетелдік бай инвесторлар ағылып келе бастады, нарықтық заңдылықтың жөнін әлі біле қоймаған кешегі кеңестік Қазақстанның қолына енді түскен майлы жілікті солар оп-оңай қақшып әкетті.

Десек те, елімізде миы азаматтар жоқ емес. Осыншама қазба байлықты халықтың игілігіне жұмсау үшін олардың артық білімі қазір өте қажет. Есептесек, Қазақстанның мұнайы бар аймағының көлемі 1 млн 700 мың шаршы км. (62 %) алып жатыр. Табиғи газ қоры 3 триллион шаршы метр шамасында екен. Ұлан-ғайыр аумағымыздың тек 50 пайызына ғана кезінде біздің мамандар зерттеу жүргізген. Олар еліміздің батыс, орта, шығыс аймақтарында.

Қазір біз осы байлықты не істеудеміз? Академик Қ.И. Сәтбаевтың басшылығымен табылған (академиктер Г.Н. Щерба, А.К. Каюпов, А.А. Абдулин, Г.Б. Жилинский) жер, қазба байлықтарын 30 жыл бойы тек шетелдерге сатумен келеміз. Осылардың арқасында шетел де байыды, бізден де миллиар-

дерлер шықты. Жалпы қара халыққа тигені аз. Осы жылдары геологиялық барлаулар күрт азайды. Халық кедейшілікте. Өкініштісі, сол қазба байлық көздерін ашқан ғалымдардың өздері, олардың отбасылары үкіметтен жаңалық иесі ретінде көк тиын пайда көрген жоқ.

Байлығы көп Жоңғар, Алтай, Қалба жоталарында, Қаратау, Мұғалжар, Торғай, Маңғыстау, т.б. жерлерде геологиялық экспедиция арқылы ізденістер жүргізілетін жерлер мен мұңдалап тұр [5,6,7].

Біз тек кемшіліктерді айтпай, ертең не болатынын ескере отырып, «не істеу керек?» деген сұрақтарды шешетін ғылым мен өмірге негізделген тетіктерді көрсетуге ден қоюымыз керек. Міне, жағдай осындай мүшкіл, ағайын.

Енді не істеу керек?

Біріншіден, біздің барлық жерасты және жерүсті байлықтарымызды зерттеп, қайта електен өткізу керек. Аудит жасап, ең алдымен, барымызды түгендеп алайық. Бір мысал, Ресей ғалымдарының космо-стан түсірген ізденістері бойынша тек Қостанай өңірінде өте үлкен жердің жеті қабатын алып жатқан **көмірсутегі қоры бар екен.** Ал егер ертең машинадан бастап басқа да техника-технологияның бәрі, тұтыну мәселелері көмірсутегінің арқасында болатынын ескерсек, бұл шексіз байлықты игеруді тез арада бастау керек. Бұл да біздің бағымыз.

Екіншіден, Парламентте заң қабылдау қажет. Сол заңда жер, қазба байлықтың иесі қазақстандық болуы керек, немесе Мемлекеттің атынан Үкімет болуы керек. Ал арабтардағыдай, біздің мамандар өскенше, олардың орнын басқанша шетел мамандары жалданып істесін, менеджер болсын, тіпті топ-менеджер, тиісті контрактпен жалақысын алсын. Мұнайдың жылдық көлемін 100 млн. баррельге көбейтпекшіміз. Сонда біз келешекке не қалдырамыз? Бұл біздің ұрпақтарымыздың несібесі емес пе? Мысалы, Норвегия Парламенті мұнай елдің болашағы деп оны реттейтін заң қабылдап отыр. Мұнай, энергияны тұтынушы алыптардың бірі – АҚШ табиғи қорларын, әсіресе, мұнайды болашақ еншісіне сақтап келеді.

Өз еңбегімен байыған қазақ азаматтарына осы меншіктерді жаңаша басқартып, елін алға жетелеу үшін мүмкіндік берілсін. Әсіресе, қазіргі өсіп келе жатқан үшінші буын жастарының әлеуеті жоғары. Сондықтан отаршылдық санадан азат, жаңа заман технологиясын меңгерген, әлемдік тілдерге жетік жастар осы ата-баба мұрасының бірден-бір заңды иегері болуы тиіс. Ол үшін сол жастардың білімі, кәсібилігі, еңбегі сарапқа салынатын «әлеуметтік лифт» арқылы өсуіне біз, аға буын, жағдай жасауымыз керек.

Үшіншіден, уақытында біліп-білмей қабылдаған халықаралық келісімшарттарды заңмен қайта қарау

керек. Неге өндірілген мұнай көлемінің 27-28 пайызы бізде, ал 72-73%-ы шетел компанияларының қолында болуы керек? Неге олар түскен барлық табысты алып кетуі керек? Бұл қай мемлекетте бар? Мұндай жағдай біздің экономиканың құлдырауына апарып соқпай ма, қауіпсіздігіне тікелей әсер етпей ме? Егер Араб елдерімен салыстырар болсақ, бізде бәрі керісінше. Қытай компанияларының үлесінде 28% өндірілген Қазақстанның мұнайы бар. Оған қосымша Шымкент мұнай зауытының 50 пайызы Қытайдың меншігінде. Парламент қатаң заң қабылдап, бұл сұмдықты тоқтату керек.

Кезінде Сауд Арабиясы, Венесуэла, Малайзия алғашқы жасаған келісімшарттарын қайта қарап, ұлттық компаниялар құрды. Менің ойымша, осы сияқты кезінде жасалған келісімшарттарды қайта қарастырсақ, сараптамалардан өткізіп, өзгерістер енгізер болсақ, ұтылмас едік. Түптеп келгенде, рента ұлтымыздың байлығы емес пе? Мұны іске асыру үшін саяси ерік-жігер керек. Қазіргі билік осыған бара ала ма?

Бұдан былай, кез келген шарттар Қазақстан ғалымдарының ғылыми сараптамасынсыз қаралып, заңмен бекітілуі тиіс және халыққа жариялы болғаны қажет. Қанша айтсақ та, бұл мәселе осы күнге дейін ескерілмей, жоғары жақтың назарына ілінбей келеді.

Қазақстанның басқа көптеген елдерден ерекшелігі, ұлттық табыс көзі әзірше еңбек пен капитал емес – рента, яғни, жер байлығын пайдаланудан түсетін табыс екені рас. Ресейдің ірі ғалым-экономисі, академик Д. Львовтың пікірінше, рента елдің жалпы табысының 75 пайызын құрайды екен. Бізде осы шамада болуы мүмкін. **Тек экономиканы әртараптандыру арқылы** ғана шикізат экономикасынан құтыламыз. Әсіресе алынған шикізатты өзімізде өндіріп, қайта өңдеген, отандық тауарларды көптеп шығарған жағдайда, еліміз өркендеп, экономикамыз тұрақталып, біршама жетістіктерге жетер едік.

Өзіміз өндірмесек, өзіміз де өспейміз.

*Экономика барлығына негіз.
Биліктің өздеріне керек идеологиясы болды,
ал жалпыхалықтық идеология болмады.*

5 Экономика

Тәуелсіздігімізді әлем қабылдады. 30 жыл бойы біз мемлекетіміздің әлеуметтік-саяси, экономикалық құрылымын жасап келеміз. Қазір сырттан қарасақ бәрі дұрыс сияқты, Президентіміз бар, Үкімет пен Парла-

мент, партиялық сайлау жүйесі т.б. Шынында солай ма? Шекарамызды бекіттік, етек-жеңімізді жинап саяси тәуелсіз ел болдық, бірақ экономикалық тәуелсіз ел болдық деп айта алмаймыз. Ең өкініштісі 30 жыл өтсе де демократиялық емес, бюрократиялық, авторитариялық шикізат елі болып қалудамыз. Шикізат елі — ол әр уақытта қауқарсыз, тәуелді, кезекті әлемдік кризисте экономикасы күрт құлайтын ел.

Айта берсе әңгіме көп, қарапайым халыққа керегі сіздің саясатыңыз бен жалпы экономикаңыз емес, қажеттісі 30 жылдағы әр адамның күн-көрісі, өмір сүру деңгейінің жақсарғаны. Қысқаша айтсам, қазір халқымыздың 1/3 бөлігі кедейшіліктің күнін кешуде, әсіресе ауылда. Бәріміз де ауылдан шықтық, ауылға барсақ жүрегің ауырады, кедейшілік пен бір дәрменсіздік байқалады. Бай мен кедей арасы еселеп өсуде, қазір 30 есе дейді. Заңсыз жекешелендірудің арқасында 1% байлардың қолында Қазақстанның 90% меншігі мен байлығы бар. Сыртқы қарызымызды қарасақ 168 млрд. долларға жетіпті, бұл жалпы ішкі өнімнің көлемінен асып, өте қауіпті жағдайда тұр. Себебі мемлекеттің қарызы ЖІӨ 60%-нан аспаса, ол ел экономикалық тәуелсіз ел деп аталады. Біз әр Қазақстандыққа шаққанда 9 мың долларға жуық қарыз екенбіз. Бұл болашағымыздың алдында кешірілмейтін күнә, өтелмейтін қарыз.

Халқымыздың бет пердесіне карасақ жалпы психологиялық климат нашар, адами қасиет, патриоттық сезім, рухани-мәдени, ар-намыс, адамгершілік, жанашырлық, т.б. құндылықтан гөрі Абай айтпақшы, «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым, Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың...» ел арасында немқұрайлық, наразылық, көре алмаушылық, агрессиялық күш күшеюде. Бір сөзбен айтсақ елде жалпы моральдық, психологиялық атмосфера, қоғам дерті кернеп тұр, билікке деген сенім жоқ. Бұл әрине халықтың тұрмыс-тіршілігінің нашарлығынан туады.

Қазба байлығынан әлемдегі ең бай ел болса да неге 30 жылда егемен Қазақстан экономикалық тұрғыдан өзін-өзі қамтамасыз ете алмады, шикізат экономикасы болып қалып қойды, тиімді экономикалық жүйе құра алмады, басқара алмады? Оның негізгі себептері: *Үкімет шетелдік ақылышы сымақарды тыңдады (МВФ, ЕБР, ЕС, АҚШ т.б.); билік басындағылар бастап коррупциялық, бюрократиялық, автократиялық жүйе құрды; мемлекеттік билік жүйесі экономикалық сауатсыздау болды; бәрін нарық, базар шешеді, мемлекет нарық экономикасына қатынаспасын деген басшыдан айтылған жансақ пікір бәрін бүлдірді; бізде биліктің өздеріне керек идеологиясы болды, ал жалпыхалықтық идеология болма-*

ды; қоғамдық сананың даму деңгейі төмен, білімсіз қоғамға айналдық; билік басына келгендер халықшыл, мемлекетшіл болудың орнына оларды сорды, өз қамын ойлап тек баюды көздеді; Премьер-министрден бастап министрлер, әкім, депутат, банк, тіпті билік жүйесінде ұсталмаған, заңмен қудаланбаған сала жоқ; бәрі билік партиясынан - бұл парадокс. Ел басының өз аузынан кез келгенінді қолыңнан ұстап заңмен жазалаймын деген сөздерде шықты. Негізінде ақылды басшы ешкімді қолынан ұстап жазаламайды, керісінше адамдардың таланты ашылуы үшін оларға мүмкіндік жасайды. Ал мұндай келеңсіздіктермен, сыбайлас жемқорлықпен күрес қауқарсыз, «иммитация» сияқты, халық арасында күлкілі болды. Себебі өздері басқарады, өздері бір партияда, өздері ұрлайды, өздері ұстайды, өздері жазалайды, өздері босатады т.б. «Патша тағы – ақылдыны ұлы етер, ал ақымақты ұры етер», - дейді дана халық. Ең қиыны елдегі қазіргі жағдай, коронавирустың зардабы, әлемдік кризис, оған қоса Ресейге санкция онсызда мұнай кризисінен зорға тұрған Қазақстан экономикасын құлдыратуы мүмкін.

Осындайда қазақтың айтулы азаматтар, көзі ашық, саналы топтары қайда жүр? Жалпы адамға тән қатаң биліктен қорқу бар. Бірақ адамда әлде қайда ауыр күнәнің бар екендігін қазір түсіну қиындау бо-

лып келеді. Бұл жерде біз билікте, қызметте жүрген азаматтарды былай жіктеген болар едік. Олардың бір бөлігі автократиялық, диктаторлық жүйеден шыға алмады, бір ағыммен солардың жетегінде кетті, ойынын ойнауда. Ал екінші бөлігі орта қалыпты ұстап, шындық жағында болды, бірақ қолдарынан ештеңе келмеді, өз күнін көрумен жүр. Ал үшінші белсенді бөлігі шындықты ашық айтып күресті де, абақтыға да түсті. Кейбіреулері демократия үшін сол аяусыз күрестің құрбаны да болып кетті. Зиялы қауымға келсек олардың жеке де, қоғамдық ұйым ретінде де үні шықпай қалды, ал ілуде біреулері өз сөзін, халық сөзін айтуда, талай таланттарымыз шетелде де жүр. Бизнес өкілдері болса олар осы «системаның продуктысы» болғаннан соң бас көтере алмауда. Ал кейбір таза өз еңбегімен байыған бизнес өкілдері өз кезегін күтуде, қатты шықса тартып алады деп қорқуда, солай да болды. Партиялар қалталы болды, кейбіреулері қуғынға ұшырауда, жалпы дәрменсіз күйде.

Жалпы шындық үшін бас көтергендердің артында билік жағынан бақылау күшті. Өз басымнан да көрудемін. Оны біз 10 жыл түрмеде отырып шыққан нарық заманының жаңа ойлы қазағы, атом өндірісін әлемдік деңгейге көтерген патриот М.Жәкішевтің өмірінен көрдік. Жалпы ұлттық потенциалымызды бағаласақ бүгінгі күннің талабына сай **бізде ұлттық**

элита әлі құрылған жоқ. Тарихқа жүгінсек бергі жағы-ның өзінде қазақ халқы не деген нәубаттан өтпеді: 30 жылдардағы ашаршылық жүз мыңдаған халықты жалмады, 1937-39 жылдары Сталиндік репрессия небір сом тұлға қаймақтарымызды қалқып алып қырып тастады, 1941-45 жж. Ұлы отан соғысы тағы алды. Оның үстіне 70 жылдық Советтер одағының үстемдік саясаты. Сонда генетикалық кодта не қалды? Дегенмен аз болса да бар, тектілердің сынығы, түркі түбіміздің тамыры тереңде, тек оған жаңа құнар берсе өрлейін деп тұр. Ашығын айту керек әсіресе кейінгі кезде халықтың санасы оянуда, демократиялық аренаға жаңа ойлы азаматтар, жастар да, басқалары да шығуда.

Енді алдағы экономика қалай даму керек деген сұраққа қысқаша жауабым. Мен ғалым-экономист ретінде тоқ етерін айтсам алдағы **мақсат біз экономиканың шикізат моделінен кетіп, экономикамызды, өндірісімізді әр тараптандырып (диверсификациялап) инновациялық жолға түсіп, ары қарай қазақ қоғамын ізгілендіру (гуманизациялау) болып табылады.** Барлық байлықты (ресурсты) жаңа технология мен әлеуметтік инновацияға салсақ тез алға басамыз. Бұл жаңа қоғамдық және өндірістік қатынасқа, экономиканың дамуының жаңа моделіне өту деген сөз. Қазақстан осыған даяр ма?

Бұл жерде кімнің соңынан жүреміз, әлемде алатын тәжірибе бар ма, жоқ әлде өз жолымызды таңдауымыз керек пе деген сұраққа айтарым. Біз әлемнің дамыған елдерінен ХХІ ғасырда керек деп ең тиімді тәжірибиелерін тек алып қана қоймай, оларды біздің менталитетімізге, қазақ халқының ерекшеліктеріне, мүмкіндіктеріне лайықтап өңдеп пайдалану қажет. Біз Қазақстанның ең білімді, білікті азаматтарының ұсыныстарын сараптан өткізіп, **Қазақстанның ХХІ ғасырда өз дамуының сара жолын жасауымыз керек.** Шетелде жүрген білімді қандастарымызды шақыру қажет.

Алысқа бармай-ақ қояйық, бірақ мысал, кешегі біздің Советтер одағында болған, бірге дамыған Эстония халқы шетел, европа ақылшыларын ашық тыңдамай өз жолын тауып, қазір 30 жылда ең инновациялық, интернеттік жылдам ел болып тез дамуда. Жан басына шаққандағы табысы 25 000 АҚШ долларынан асқан. Бұл ел орта білімге ең көп қаржы салатын Мемлекет болып тұр. Біздегі сияқты шарықтап тұрған сыбайлас жемқорлыққа олар тұсау салып тастаған.

Қазақстанның өркениетке баратын өз жолы туралы менің көптеген ұсыныс, жобаларым осы кітапта да бар, әсіресе 3-24 ойларда нақты көрсетілген. Бұл кітаптың түпкі мақсаты да өз сара жолымызды таңдау.

Қазақстанның инновациялық жолға түсуге мүмкіндігі бар, оны бастағанда еді. Бірақ өкінішке орай 2003, 2010-2015, 2016-2019 жж. қабылданған инновациялық бағдарламалар жарым-жартылай іске асып, өте көп қыруар қаржы жұмсалынып, шыққан шығын өзін-өзі ақтамады. Оған дәлел жеткілікті, заң бұзушылық та көп. Қазір бұған жаңаша көзқарас керек. Ол үшін **«критикалық технологиялардың»** басымдылықтарын белгілей отырып Қазақстанда инновациялық дамудың ұлттық моделін жасау керек. Бұл жобада инновацияның, материалды, адами, интеллектуалды, қаржы, инвестициялық ресурстарды есептеу керек, не жетеді, не жетпейді. Жетпейтінін біздің стратегиялық әріптестерімізден Ресей, Түркия, Қытай, Еуропа т.б. елдерден экономикалық ынтымақтастық арқылы бұрынғыдай қарызға белшесінен батпай, есептеп ақылмен шешу қажет.

Инновациялық даму өндірістік жаңа технологиялық базасыз болмайды. Ал оның негізін құрайтын машина жасау саласына аса мән беру қажет. Бізде әр саладан көптеген ірі, орта машина жасау зауыттары болды. Профилін өзгерткен бірен-сараны болмаса, олардың бәрі ақылсыз жасалған жекешелендіруден келмекке кетті. Өндірісті әртараптандырғанда экономиканың жаңа құрылымын инновациялық моделге салу қажет. Мүмкін инновацияның кластерлі жүйе-сі қажет болар.

Біз алда **инновациялық дамыған экономикасы, гуманизациялық қоғамы бар ел боламыз.** Әрине ол үшін уақыт және күш салу қажет.

Біз енді әлемдік қауымдастықта өзіміздің қоғамдық-тарихи, саяси-экономикалық, әлеуметтік-құқықтық бет пердемізді толық анықтап алуымыз қажет. Шындығына келсек біз бұл мақсатқа жеткен жоқпыз, осы жолды меңгерудеміз. Ал ішкі саясатымызда да түбегейлі реформалар жасауымыз керек, Конституциялық өзгерістерден бастап, бүкіл халықтық референдум қабылдауға дейін проблемалар бар... Бұл туралы ұсыныстарым Елбасына, ҚР Президенті Қ.Тоқаевқа жазған хаттарымда бар (Қосымша 1).

Қандай Конституциялық өзгерістер жасасақ та, реформалар қабылдасақ та ең абзалы халықтың жағдайы, әлеуметтік күн-көрісі төмендемеу керек. Әр адамға бет бұратын уақыт келді. Адам мен табиғаттың қадірін білсек қадірлі адам, қадірлі қоғам, қадірлі мемлекет боламыз. Осы жолда барлық күш-жігерімізді алдағы уақытта **ізгілікті дамыған қоғам орнатуға** салуымыз өте қажет. XX ғасырды өнеркәсіптегі жоғары технологияның ғасыры десек, ал енді XXI ғасыр — ол жоғары **гуманитарлық ноосфералық өркениет ғасыры** болмақ деген пікірді білдіремін. Бұл жерде әр адамның, азаматтық қоғамның мүмкіндіктері пай-

даланылады деген сөз. Себебі адам өзінің ақыл, ой-санасы және тілі арқылы ең жоғарғы биологиялық феномен болып есептеледі.

Жалпы гуманитарлық идея тек біздің ғана емес ол әсіресе дамыған елдердің есігін айқара ашқанда ғана барлығымызға прогресс болады. Ол үшін әлем елдерінде бір-ақ идеология болу керек сияқты – ол **гуманитарлық идеология**. Әлемді мекендеген халықтарды біріктіретін құндылықтар: *әлемдік келісім мен татулық; алға даму мен жетілу; табиғаттың заңымен өмір сүру; ноосфералық өркениетке қызмет ету; адами қасиеттерді ұстау мен ізгілікті, азаматтық қоғам құруға талпыну т.б.*

Алда Қазақстан экономикасының дамуының 2100 жылға дейінгі болжау концепциясын жасауымыз қажет. Мұндағы негізгі идея әр адамға, бүкіл халықтың керегіне арналған «қалыпты болжау» (нормативно-прогнозный форсайт проект) жобасын жасау қажет. Себебі келешекте бәрі есептеулі болады, артық шығын (бізде жылда миллиардтаған қаржы игерілмей қалады) болмау керек. Сонда жасанды интеллект, роботтандыру, биотехнология, адам геномы, космосты игеру, гуманистік ноосфералық және жаңа планеталық өркениет типіне көшу, т.б. алдағы әлемдік құбылыстарды алдын-ала ескеруге мүмкін болады.

*Көп ұзамай қазба-байлық ХХІ ғасырда рухани құндылықтарымыз бәрінен де теңдессіз биік тұру үлесінен емес, қазақстандық керек, сөйтсе де, бұл азаматтың ми мүмкіндігін ғасырдың да бір ширегі дұрыс пайдаланудан ілгері өтіп кетті...
леуі керек.*

6 Рухани құндылығымыз

Каспий теңізінен Қытайға дейінгі аралықтағы алып кеңістікте тас дәуірі, полеолит заманынан, Ботай мәдениетін қоса, қазірге дейін биік өркениет тарихы болғанын білеміз. Іргетасы V-VI ғасырларда қаланған Ежелгі Түркістан Азия құрылығы - орталығының біріне айналғаны тарихи шындық. Сондықтан да халықтардың өзара қарым-қатынасы, діннің таралуы және өнер мен мәдениеттің өркен жаюы осы жерден басталған болатын.

Киелі Түркістан жерінде мұсылман халқының терең тарихы жатыр. Өйткені, XIV-XVIII ғасырларда Қазақ хандығының астанасы болған, рухани құндылығын жоғалтпаған бұл елде Ақсақ Темір іргетасын қалаған Қожа Ахмет Яссауи кесенесі тұр.

Сондай-ақ, ұлы тарихи тұлғалар, мемлекет және қоғам қайраткерлері *Томирис ханша, Аттила патша, Ер Тоңға, Тоныкөк, Арыстан баб, Әл-Фараби,*

*Жүсіп Баласағұни, Манас, Низами Гянджауи, Қожа Ахмет Яссауи, Махмұт Қашқари, Шыңғысхан, Мұқали, Құбылай, Бейбарыс сұлтан, Әмір Темір, ұлықбек, Әлішер Науаи, Мұхаммед Хайдар Дулати, Қорқыт, Абылай хан, Мақтымқұлы, Абай Құнанбаев, Ататүрік, Бекташ Вели, Шоқан Уәлиханов, Ғабдолла Тоқай, Тұрар Рысқұлов, Дінмұхамед Қонаев, Мұхтар Әуезов, Расул Ғамзатов, Шыңғыс Айтматовтың, т.б. қыруар еңбектері әлі күнге шейін ел аузында жүр [3,8,9,10,11,12]. «Сөздің ең ұлысы – тарих» демекші, біз өткен тарихымызбен мақтана аламыз. Өйткені, ұлт болашағына қызмет еткен кемеңгерлеріміздің бүгінгі ұрпағына қалдырған мұрасы ұшан-теңіз. Соларды електен өткізе отырып, рухани астанамыз Түркістанға пантеондар, ескерткіш кесенелер салынуы тиіс. Осы рухани мұраларды жаңғырту мақсатында ғылыми-мәдени іс-шаралар, форумдар, конференциялар өткізіп тұру қажет. Сонда ғана біз өз еліміздің рухани құндылықтарын өзге елдерге дәріптей аламыз. **Біздің Анахарсистен Абайға дейінгі, одан да кейінгі рухани құндылықтарымыз бәрінен де теңдессіз биік тұруы керек.***

М. Әуезовтің: «Абай адамгершілікті, моральдық философияны барлық жайдан жоғары қойды», – деген ойы ақын танымын терең танудан туған. «Философиялық ойдың даму тарихында «адам»

ұғымының алатын орны орасан зор», - деп философ Сократ айтпақшы, Абай даналығы Конфуций мен Сократ сынды адам және оның ізгілік пен рухани дамуға ұмтылысы сияқты құнды ерекшелікке аса мән береді.

Көпғасырлық тарихымызда игеріліп, соңғы отыз жылда ескерусіз қалған рухани және моральдық ерекшеліктері басым құндылықтарымызды шашау шығармай жинап алатын уақыт келді. Соларды қайта тірілтуге һәм жандандыруға бүгінде негіз ба. Себебі, материалдық жетістікке жету идеясы түкке алғысыз болып қалғаннан кейін барша әлем қазір ізгілік идеясына қайтадан аса мұқтаждық кешуде. Рухани құндылықтар мен адамгершілік нормалары өркениет дамуының нәтижесі екенін айттық. Қоғамдық байланыстарды бұзып, рухани өмірдің дағдарысына, адамгершіліктің құлдырауына жеткізіп болған қоғамдық апаттар, табиғи және әміршілдік режимдер бұл күні өз шарықтау шегіне жетіп отыр. Өркениет игіліктеріне әбден бейімделген адамзат табиғаттан алыстап, оның заңдылықтарымен өмір сүру ережелерін естен шығарып жатады. Әлемдік тарихи даму жолында бұл аса маңызды рөл атқарады. **Өркениетті қоғамдағы өмір сүру заңдылықтары адамгершілік нормаларына сәйкес болған жағдайда ғана ізгілікті қоғам идеясы іске асады.**

Өркениеттік даму жолына түскен қоғам, ең алдымен, табиғатты қорғауы тиіс. Өйткені, табиғат пен адам бір-біріне тәуелді. Мен Парламенттің 4 рет депутаты болған тәжірибеме сүйене отырып айтатыным, өкінішке орай, біздің қоғамда табиғат пен адамға басты назар аударылмай келеді, әсіресе, материалдық құндылықтардың рухани құндылықтардан басымы түсіп кеткені қатты қынжылтады. Расында да, қоғамның үйлесімді даму заңдылықтары бұзылып, «нарықтың көзге көрінбейтін тетігі» өзінің дегенін істеді. Соған байланысты дамыған елдер әлемдік дағдарыстың құрсауында қалып отыр.

Алайда адам баласына тән асыл һәм жаман қасиеттер қазақтың да бойынан табылатын. Абай өз ортасын мысалға ала отырып, осы күллі адамзатқа ортақ қасиеттердің оң мен терісін ақыл таразысына салып, адамзат игілігіне ұсынды. Сондықтан біз Абайды ойшыл дейміз. Оны Сократ, Конфуций сынды әлем ойшылдары санатына көтеру – біздің парызымыз!

Абай хәкім: «Пайда ойлама, ар ойла», - деп адамзатты ізгілікке шақырса, бұл XVI ғасырдан бастап «дүниенің көрінген сырын» ашып, танып-білуге ден қойған еуропалықтардың рухани сілкінісі үшін де аса маңызды болатын. Тек баюды ойлап, материалистік, атеистік жолға түскен олар рухани әлемнен сол кезден бастап қол үзе бастаған. Бұл күні сол теріс ұстаныммен

келгендердің рухани жан-дүниесі қатты дағдарысқа түсіп отыр. Қазір азғындап, рухани қасіретке ұрынуының себебі де осы. Бұл қасіреттен олар енді қашып құтыла алмайды. Құтылудың жолы «дүниенің көрінбеген сырын» танып-білуде жатыр. Оған қол жеткізу қиын. Өйткені, бес ғасырдан астам уақыт ішінде капиталистердің дүниетанымы таза материалистік та-
ныммен қалыптасты. Оны бұзу – қиынның қиыны.

Екіншіден, олар ғылымның табысын имансыздық жолға бұрды. Бүгінде әлемдік қоғамдастықтың дамуына тікелей әсер етіп отырған әлеуметтік мәселелер бар. Ол көп жылдар бойы әлемнің әр аймақтарында қордаланып қалғандықтан, жалпы дамуға өзіндік әсерін тигізбей қоймайды. Яғни, адамзаттың жалпы дамуын тежейді. Алысқа бармай, қазіргі Қазақстанның жағдайын алсақ, бізде бүгін қоғамның бүлінуі шарықтау шегіне жетті, паракорлық, жергілікті биліктің әділетсіздігі, оның қарапайым адамдардың мұқтаждығына немқұрайлы қарауы сияқты келеңсіздіктер уақыт өткен сайын үдеп келеді. Біз о баста демократиялық жолдан тайқып, авторитарлық жүйеге түскен сәттен бастап, көп нәрсе күрт өзгерді, мемлекеттік идеология әлеуметтің бақуаттылығын көздемегендіктен, билік пен халықтың арасында құрдым пайда болды. Алайда, бұл жүйе қазір іріп-

шіріп болды, халықтың санасы өсіп, өз құқықтарын талап ете бастады. Қазақ қоғамы қазір өзгеріс күтуде.

Десек те, бізге ұлттық рухты көтеру үшін идея керек екені рас. Мен өзімнің «Абай және қазақ елінің болашағы» кітабында «Абай» идеясын ту етуді ұсынған болатынмын. Кейінгі кезде, елімізде жуасып қалған зиялы қауымның үнін шығару тәжірибесін алып, ештемеге қарамастан, ұлттың рухын көтеру керек. Ол ұлттың біртұтастық қағидатына, оның тілінің, мәдениеті мен салттарының дамуына негізделуі тиіс.

Ұлт болған соң, ұлттық идея, сөзсіз керек!

Ол біздің тұтастығымызды, тіліміз бен ділімізді, жерімізді аман ұстап қалу үшін де қажет.

Ұлттық идея – тек рухани құбылыс қана емес, ол табиғи түрде ұлттың ұлт ретінде сақталып қалуына мүдделілігін оятатын, сол қажеттілік жолында тынбай талпыныс жасаумен байланысты дүние. Алайда жаңа дәуірде бірде-бір ұлт оқшау, өзге ұлттардан бөлек тұра алмайды. Өз мүдделерін басқалардың мүдделеріне қарсы қоя отырып, өмір сүруі мүмкін емес.

Сондықтан, ұлттық идеяны, ұлттық мүдделер мен өзара сенімділікті түсіну – оны жүзеге асырудың бірден-бір жолы. Осы орайда үлкен мәні бар мәселе не десек, ол — Түркі тілдес халықтардың қазақ жеріндегі киелі Түркістанды атажұрт, рухани астана һәм «Екінші Мекке» деп танып, ағылып келіп, киелі мекеніне

тағзым ете бастағанында жатыр [13]. Біз Түркістанның рухани және экономикалық әлеуетін пайдалана алмай келеміз. Бұл аймаққа тек туристік нысан ретінде қарау мүлдем дұрыс емес. Түркі әлемінің тірегі, талбесігі болатындай тарихы терең Түркістан аймағын рухани, экономикалық, технологиялық дамыту арқылы жалпы руханиятымызды жаңа белеске көтеруге болады.

Руханият жоғарыдан жасалмайды. Менің ойым тек Үкіметке қарап отырмай, қолынан іс келетін, жағдайы бар азаматтар Қазақстанның кең байтақ даласында мөлдіреп жатқан рухани құндылықтарды аша берсе нұр үстіне нұр болар еді.

<i>Рухани элита құрмай, дамы- ған елдердің қатарына қосылу екіталай</i>	<i>Ол үшін әр адамның ақыл-ойы мен рухын көтеруге күш жұмсау қажет</i>
---	--

7 Түркістанды жаңғырту – рухты ояту!

2001 жылы Түркістандағы Ахмет Йассауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің Президенті болып қызмет атқарғанымда, тапқан идея – Түркістанды рухани астанаға айналдыру ұлттық

идеясын **алға** тартпақшымын [3]. Қысқаша айтсақ, «рухани-жаңа технологиялық кластерін құру — Қазақстан қоғамын ізгілендіру туралы», «Түркістан өңірі» деп аталатын бұл мегажобаны **2012 жылы бітіріп, ҚР Президенті Н.Назарбаевқа жіберген болатынмын.**

Мегажобаның негізгі **мақсаты** – «Түркістанды халықаралық деңгейдегі рухани орталыққа» (мегаполиске) айналдыру, халықаралық **қауіпсіздікке** жаңа қадам жасау болатын. Онда тарихымызда белгілі алғаш рет бір бір аймақта екі аса ірі түбегейлі проблеманы ұштастыру көзделген болатын. Ол бір жағынан, **адамзаттың рухани-мәдени және тарихи дамуына**, екінші жағынан, жаңа **б-технологиялық укладты** үйлестіруге бағытталған еді. Сол арқылы инновациялық дамудың Қазақстандық жаңару (ренессанс) үлгісін дүниежүзіне көрсетуге болатынын сол жобамда көрсеткен болатынмын.

Бұл идея әлі де өзекті, оны іске асыруды қолға алудың кезі келді деп ойлаймын. Ол үшін кезек күттірмейтін мынадай іс-шараларды жүзеге асыру қажет:

- *Парламентте “Жаңа Түркістан - Рухани Астана” туралы заң қабылдау;*

- *Парламентте Түркістан өңіріне «еркін экономикалық аймақ» статусын беретін заң қабылдау;*

- Түркістан аймағын 5 жылға дейін салықтан босату;
- Халықаралық Дін академиясын ашып, Дінтану орталығын қалыптастыру;
- Қоғамды ізгілендіру туралы «Ғылым орталығын», Қытайдағыдай «Қоғамдық Ғылымдар Академиясын», Мәдениет университетін ашу;
- Көне тарихтан бастап, қазірге дейінгі «Тарих қазынасы» атты мұражайын, Лондондағы география музейі сияқты Археология музейін ашу;
- Ескі нақышты, көне архитектураны сақтай отырып, Түркістан қаласының сәулетін жаңа үлгіде салу.

Мысалы, Түркістанды руханият ордасына айналдыру үшін әлемдік жауһарлар болып саналатын Үндістандағы Тәж Махал, Самарқандағы Регистан, Стамбулдағы Сұлтан сарайы сынды шығыстық сәулет өнерінің негізінде ғимараттар салу қажет. Бұл жоба іске асса қазақ жерінің ғана сән-салтанаты артып қоймай, бүкіл түркі жұртының абыройы асқақтар еді.

Жоба **6-кластерді** қамтиды: **рухани, технологиялық, жаңа ауыл, туризм, логистика және инфрақұрылым кластерлері**. Ең маңыздысы – рухани, мәдени және жаңа инновациялық технологиялық укладты біріктіріп, бір процесс ретінде біз ең қымбат адам капиталын тиімді пайдалануды қамтамасыз

етеміз. Егер адам капиталына келетін болсақ, жалпы Үлкен Түркістанда және оның айналасында кем дегенде, 400 млн. адамның осы жобаға мүдделілігі туындауы мүмкін. Мұндай ноу-хау әлемге тез тарайды. Бүкіл Еуропа Кеңесіне кіретін халықтардың саны 500 млн. айналасы. Сонда бұл жоба ауқымының жоғары екенін байқауға болады. Егер 2009 ж. жалпы мұсылман халқының әлемде 1,3 млрд-тан асқанын, оған қосымша 2020 ж. мұсылман халқының саны 1,8 млрд. адам (әлем халқының 25 пайызы) болғанын ескерсек, Түркістан жобасының өміршең екендігіне көз жеткізу оңай [14].

Рухани кластер тұрғысынан келер болсақ, Түркістанда Жаңа **рухани астана қалашығын салу керек**. Бұл қала құрылысының сәулеті ежелгі шығыстық және түркі өркениетінің нақышында, ұлттық нақыштағы бояу, таным ерекшеліктері ескеріліп жобалануы тиіс. Астана қаласы ХХІ ғасырда еліміздің жаңа модерн үлгідегі Елордасы болса, ал Түркістан қаласы еліміздің ежелгі мәдени-тарихи үлгідегі рухани астанасы болмақ. Сондай-ақ **мұсылман халқының негізгі Масхабының орталығы және мұсылмандар діни басқармасының штаб пәтері** болуы керек.

Кентауда 6-технологиялық укладтағы жаңа зауыттар салу керек. Міне, осы жаңа заманауи

үрдістерді ескеріп, әрі Кентау қаласының адам және өндірістік әлеуетін пайдалана отырып, ол жердегі Кентау экскаватор зауытын, трансформатор зауытын, «Ащысайполиметал» АҚ және т.б. зауыттардың өндіріс күштерін модернизациялау керек. Жаңа бағыттағы жоғарғы технологиялық мамандар дайындау, «Семей-Байқоңыр» ядросыз қауіпсіздік паркін ашу қажет.

Бұл жерде Жібек жолы **көлік-логистикалық кластер, шағын инновациялық бизнес орталығы, технополис, технологиялық колледж және т.б. инфрақұрылымдар салыну қажет. Жаңаша айтқанда, жаңа технологиялық кластерді қалыптастыру** керек. Сонда біз, бір жағынан, Түркістанда рухани орталықты құрып, дамытамыз, екінші жағынан, Кентауда жаңа 6-технологиялық укладты қалыптастыра отырып, еліміз үшін мүлде жаңа **бір жүйелі рухани-технологиялық кластер** жасаймыз.

Бір **логистиканың** өзін алсақ, Ұлы Жібек жолында Батыс Қытай-Батыс Еуропа жолында Түркістан арқылы барлық Орта Азия мемлекеттерінің көлік-жүгі өтеді. Жоба бойынша тек логистикалық кластерден Түркістан аймағының 30% пайдасы түседі екен.

Ұлы Жібек жолы бойында жаңа **туризм кластерін құрып**, дамыту қажет. Бұл, бір жағынан,

моноқалаларды дамыту бағдарламасын іске асыруға мол мүмкіндік берер еді.

Жаңа үлгідегі **«Ауыл кластерін»** жасау қажеттігі – уақыт талабы.

XXI ғасырда қазақ ауылының сипаты қалай болуы керек?

Жаңа технологиялар өмірімізге сағат сайын өзгерістер әкеліп жатқан уақытта, адамдардың бір жерде шоғырлануын талап ететін урбанизация саясаты кезеңінде ауылға бет бұрудың жаңаша моделі қандай болмақ?

Бұл жоба ата-бабамыздың ғасырлар бойы аңсаған мақсатына сай болады деп санаймын, әсіресе санымызды тез арада көбейтуге, яғни, табиғи өсімнен болған демографиялық шарықтауға әсерін тигізер еді. **Халқымыздың санын көбейтпей, бай-қуатты мемлекетке айналуымыз екіталай.**

Біз рухани элита құрмай, дамыған елдердің қатарына қосылуымыз екіталай, ал оның негізі – Түркістанның әлеуметтік инфрақұрылымын дамыту арқылы рухани әлеуетін көтеруде жатыр.

Дәл қазір елдің бірлігін, ұлт пен ұлыстың басын қосатын, әр отбасын бейжай қалдырмайтын ұлттық идея ауадай қажет. Ол Түркістанды **қайта жаңғырту ұлттық идеясы** болмақ.

Түркі әлеміне рухани серпіліс қажет

8 Түркі әлеміне серпіліс

Біздің көне Түркілердің байырғы мекені Алтай мен Орталық Азия, Оңтүстік Сібір жерлерінде неолит (жаңа тас) және қола дәуірлерінде, ертеде (Иерихан Б.з.б. VII мыңжылдықта) жерді игеріп, тұрмыс-тіршіліктің басталғаны белгілі. Жалпы, ежелгі түркілерді тарихта скиф, сак, хун-ну, ғұн, үйсін, қаңлылармен тектес ұлыс ретінде қарайды. Ал Ашина тайпасынан шыққан Түркі тегінің ұрпақтарына келсек, тарихта ғұндардың көсемі *Мөдеден бастап, Томирис, Атилла, Ертонга, Тоныкөк, Бумын, Мұқан, Естемі, Иоллыгтегін, Шыңғысхан, Әмір-Темір, Құбылай, Бейбарыс, Ұлықбек, Сүлеймен сұлтан, Ататүрік* т.б. ондаған ірі мемлекет басшыларын, қағандар мен хандарды айтса болады.

Түркі халықтары сол уақытта саны да соншалықты көп емес, сөйтсе де қалай жарты әлемді басып алды? «Осыншама қуат, күш-құдіретті олар қайдан алды екен» деген сұрақ туады. Түркі қағанаты 3 мың жылдық тарихымен шығысы *Тынық мұхитынан бастап, Корея, Қытай Сунь империясымен қоса алғанда, Вьетнам, Бирма, Комбоджа, Индия, Иран, Пәкістан, Ауғанстан, бүкіл орта Азия, Сібір, Волга,*

Каспий, Кавказ, Қырым, Жерорта теңізі, Вена, Тунис, Дамаск, Кайр, Константинополь, Бағдат, Алжирге дейін жарты әлемді алып жатты. Ал жаулап, басып алған халқын алсақ, өзінен ондаған, жүздеген есе көп, содан «Түркі халқының феномені неде?» деген сұрақ туады [16]. Бұл көп факторлардан тұрады.

Түркілерде күтпеген жерден жауға тап беріп, тықсырып барып кенеттен қайта жоқ болып, қайта айналып жойқын күшпен соғатын соғыс тәсілдері күшті болды. Олар әп-сәтте қойға шапқан аш қасқырдай өз жауының ойран-топырын шығаратын. Егер (уақытысында Атиллаға салық төлеп отырған Рим) Рим империясы 9 ғасыр бойы соғыс жағдайында болса, 13 ғасыр бойы бес қаруын асынып, ат үстінде ойнақ салған түркі жауынгеріне, Түркі империясына қарсы тұрарлық күш әлемде болмады. Қытайдың өзі, оның императоры Цинь Ши Хуанди (221-210) түркі тегі ғұндардан қорғану үшін Ұлы Қытай қорғанын жылдар бойы тұрғызған.

Б.з.д. VI-V ғасырларда Түркі қағанатының әлемдегі ең үлкен армиялардың бірі болған II Кир мен Дарий патшалардың әскеріне қарсы тұруы, б.з.д. VI-V ғасырларда Еуропаны жаулап алуы, ал XIII ғасырда жарты әлемді алуы, бір Құбылайдың өзі ұрпақтарымен Пекинде отырып Қытайды 100 жыл басқаруы және т.б. – әлемді мойындату дер едім.

Көк түркіден тараған Томирис, Мөде, Бумын, Мұқан, Бейбарыс және тағы да басқа түркі қағандарын, хандарын қосса, ерлігімен әлемді дүр сілкіндіріп, дүниенің төрт бұрышын бақылаған жер иесі құдіретті империяның сұлбасы көз алдымызға елестейді. Менің ойымша, мұндай ғаламдық жетістікке, күшке ие болу тегіннен-тегін емес, бұл «*өркениетке өзгеріс әкел*» деген бір Жаратқанның ісі болуы да мүмкін.

Екінші сұрақ туады: «Неге түркі әлемі Рим империялары сияқты осындай империялық мемлекет бола тұра кейін шашырап кетті. Қазіргі түркі тілдес елдердің қайта өрлеуге мүмкіндігі бар ма және өзінің жаңа өркениеттік спиральмен дамуға қандай әлеуеті бар?» - деген сұрақтар мені толғандырады.

Бұған біржақты қарауға болмайды, себебі, тарихтан білеміз, әлемде небір империялар болды. Кезінде әлемдік 6 империяның бірі болған Түрік империясында да осы тарихи логикалық үрдіс орын алды. Түркі халықтарының адамзаттың өркениеттік дамуында алатын, қосқан үлесі де мол екенін өмір дәлелдеуде. Оның басын Түркі ғалымы К.Маршан Түрік өркениетінің бар екенін біріншілердің бірі болып дәлелдеген.

Қазір жалпы түркі тілдес халықтарының саны 200 миллионнан асады. Әрине, бұлар бұрын Еуразия құрлығының әр жерінде шашырамай, бір жерге

жиналғанда, қазіргі түркі елдері АҚШ пен Қытайдай аса ірі, дамыған мемлекет болар ма еді? Болар іс болды, мұндай мүмкіндікті біздің тегіміз пайдалана алмады. Оларды бір-біріне айдап салуда болды. Мүмкін, олар бір-бірімен соғыспай, бірігіп басқа елдерді алғанда басқаша болар ма еді?! Қазір бәрі өткен соң жорамалдап айта беруге болады, бірақ, менің ойымша Түрік империясында көп жылға бағытталған стратегиялық жоспардың сол кезде болмағаны айқын. Қазір ежелгі Түрік қағанаты 6 мемлекет және үлкен-үлкен автономиялар (Татарстан, Башқұртстан, Сақа, Тува, Хакас, Чуваш, алтайлықтар, ұйғырлар т.б.) болып отыр. ХХІ ғасырдағы ендігі мақсат – осы түбі бір Түркі халықтарының басын бір бірінен алшақта жүрсе де жаңа үрдіспен қалай қосамыз, қалайша интеграциялаймыз? Осыған байланысты қандай идеялар, жобалар бар. Міне, осыларды ойлап, іске асыру қажет деймін.

Шамамен, осы ғасырдың орта шеніне дейін дүниежүзінде Түркі әлемі өз орнын ойып алуы тиіс. Егер, біз мұны жасай алмасақ, онда дамыған капиталистік елдер бізді бөліп-бөліп өркениеттік жолдан сыртқа шығарады. Тек осылай амбициялық мақсат қойып, оған қол жеткізсек, Түркі әлемі дүниежүзінде ең биік дәрежеге, бағаға ие болуы мүмкін. Бұл

мәселеде мемлекет басшылары мен ғалымдардың, зиялы қауымның орны өзгеше.

Қазіргі Түркі әлемінің экономикалық әлеуетін алсақ, жылда өтетін дүниежүзілік Давос экономикалық форумының ғаламдық бәсекелестік көрсеткіштері бойынша біздің жағдайымыздың әлі нашар екенін көруге болады. 2019 жылдың жаһандық бәсекелестік индексі бойынша алдағы 50 елдің ішіне бірде бір түркі тілдес мемлекет жоқ: Қазақстан 55, Азербайжан 58, Түркия 61, Қырғызстан 96 орында болса, Өзбекстан мен Түркменстанның Давос экономикалық форумына көрсеткіштері енбеген. Ал тереңірек қарасақ, Түркі тілдес елдері денсаулық, білім, ғылым мен технология, қаржы жүйесі, әсіресе бизнес, инновациялық дамудан көп артта келеміз (80-100 орындамыз). Бізге осы көрсеткіштерге, әсіресе, жаңа білім, ғылым мен технологияға аса мән беру қажет.

Біздің түркі тілдес мемлекеттері әлі де болса көптеген тарихи, рухани, әдеби, тіл, археология, этнография жәдігерлерін сақтап келеді. Оған қосымша, археологиялық ізденістерден жаңа көптеген тарихи ескерткіштер, қазба байлықтар табылуда. Түптеп келгенде, бұл – біздің генетикалық тегіміз. Уақытысында ата-тегіміз бүкіл Азия мен Еуропа құрылығын дүр сілкіндіріп, үлкен империялық жойқын күшке айналдырған болса, біз, яғни Түркі әлемі, ХХІ

ғасырда тарихымызды жандандыру арқылы әлемдік тарихтың төрінде екінші рет толыққанды отыруымызға әбден болады.

Ол үшін жоғарыда айтылғандарды ескеріп, **барлық күшті бір түркі әлемінің кіндігіне жинау керек.** Бұған, әсіресе, ғалымдар, мемлекет және қоғам қайраткерлері білек сыбанып тұрып атсалысу керек.

Дамыған мемлекеттермен бәсекелестікке түсіп, алда болатын **Түркі әлемінің бір ғана жолы бар, ол түбі тереңде жатқан рухани, тарихи-мәдени құндылықтарымызды жаңғыртып, оларды бірге көтеру.**

Түркі тілдес елдері өздерінің рухани мүмкіндіктерімен өте жоғарғы фазада тұр. Бұл біздің капиталистік елдерден артық басымдылығымыз. Мүмкін, тағдыр біздің замандастарымызға ХХІ ғасырда түркі әлемінің дамуына серпіліс беру арқылы дамыған мемлекеттермен бәсекелес болу үшін осы қадамды жасауға мүмкіндік берген шығар.

Түркі әлемін ХХІ ғасырда қайта жаңғырту үшін мынандай жобалар, іс-шаралар ұсынамын:

1. Түркі тілдес алты мемлекет, тағы да басқа түркі тілдес халықтар бірігіп **«Түркі өркениетін жаңғырту туралы стратегиялық 2050 жылға дейінгі империялық концепция және бағдарламалар»** қабылдау қажет. Бұл мегажобаның атын **«Алға**

Түркілер – Ашина 2050» деп атаса жақсы болар еді, шыққан көне тегімізді білдіріп тұратын.

2. Басымдылық ретінде арнайы **«Түркі әлемінің рухани дамуына серпіліс беру»** туралы (тарих, білім, ғылым, денсаулық, мәдениет, дін, тіл т.б) нақты қаржымен қамтамасыз етілген интеграциялық біріккен бағдарламалар қажет. *Нәтижесінде, Түркі әлемінің 3 мың жылдық тарихын қайта жазып шығу және мәдени-тарихи мұра атласын жасау керек.* Ғұннан бастап бүгінгі тарихымызға дейін тез арада **«Түркі империясы»** деген 3 мың жылдық тарихты қамтып 30 сериялық тарихи деректі танымдық **фильм** жасау керек. Бұл фильм – бүкіл түркі халықтарын жаңа рухта тәрбиелеуде жаңа идеология болар еді.

3. Әлемдік деңгейде **«Түркістанда ғұн дәуірінен қазірге дейінгі тарихи, мәдени, географиялық панорама-музей»** жасау. Мұның екі түрі болса: бірі – жабық мекемеде, ал екіншісі – Ұлы Жібек жолы бойында **«көне түркі өркениетінің ашық музей – мәдени қалашығы»** салынса.

4. Түркі мемлекеттерінің жылдық экономикалық өсімі 5-6%-ға өсетіндей бағдарлама жасау керек. Жаңа технология, жасанды интеллект, роботизация, интернет ресурстарын тиімді пайдалану жобалары жасалу қажет. Әр мемлекетте Ұлы Жібек жолын

жандандыруға үлкен серпіліс беретін мегажобалары, рухани – логистикалық хабтар болу керек.

5. Ауылды жаңарту, ауылшаруашылығын дамытуға басымдық беру. Түркі әлемі өзінің үлкен жер байлығымен, азық-түлік өндіру мүмкіндігімен әлемнің бірнеше елін тамақтандыра алады. **Түркі әлемі келешекте азық-түлік державасына айналуы мүмкін.** Ол үшін әр елде **«Түркілердің ХХІ ғасырда ауыл кластері»** бағдарламасын жасап, іске асыру қажет.

6. Түркі әлемінің даму жолын **саралау және алдағыны жоспарлау ғылыми орталығын құру** керек (Алматы, Ыстанбұлда т.б. қалаларда). Әртүрлі ғылыми лабораториялар ашу. Мысалы, **«Түркі әлемінің генетикалық лабораториясын ашу»** т.б. жаңа өркениеттің сұранысына байланысты ғылыми орталықтар ашу. Түркі мемлекеттерінің ғалымдары бірігіп **«үш мың жылдық Түркі тарихын»** қайта қарап, тағы бір електен өткізіп, жазып шығып, оны бүкіл әлемге тарату керек.

7. Жоғарыда айтылғандардың бәріне бір нүкте қоятын, алтын сандықтың шегесін қағатын ол 6 мемлекеттің және тағы басқа автономиялы республикалар басшыларының осы мәселеге арналған «саммиті» болуы керек. Оған қоса бүкіл түркі әлемі халықтарының құрылтайын өткізу қажет. Сонда

бәріне ортақ **«Ұлы түркі өркениетінің декларациясы»** қабылданып, оны іске асыратын барлық шешімдер және іс-шаралар болуы тиіс.

Жаһандану құбылысын ешкім тоқтата алмайды. Тек бірақ жол - ол халықтардың бірігуі. Түпкі мақсат Еуроодақ (ЕС) сияқты бүкіл түркі халықтарын, мемлекеттерін біріктіріп «Түркі тегі» (ТТ) деген одақ құру. Осы ТТ одағы келешекте «ЕС, НАТО, САО» сияқты түркі әлемін қорғайтын күшті өз әскері, қарулы күштері бар ұйым болу керек. Сонда ғана дамыған алпауыт мемлекеттер бізбен санасатын болады.

*Махмұд Қашқари мен Ахмет Байтұрсынұлы –
түркі тілі мен қазақ тілінің негізін қалаушылар*

9 Тіл тағдыры

Қазақ хандығы XV ғасырда бөлек отау тіккенімен, тіліміздің тарихы тереңде жатыр. Ол – түркі халықтарына ортақ тіл еді. Бастауында Махмұт Қашқари тұр. (Диуани лұғат ат-түрік). Ол Түркінің тұңғыш тіл маманы, түркі тілінің оқулығын жасаған, грамматикасын түзеп, жалпы, Түркі әлемінің тіл өнерінің өрісін кеңейтіп, өркенін өсірген ғұлама.

Бертін келе, қазақ тіліне жақын Қадырғали Жалайридың «Жамиғат тауариғы» болып танылды. Қазақ тілінің ғылыми негізді тіл болып зерттелуі Ахмет Байтұрсынов есімімен байланысты. Ұлы Абай бастап, қазақ тілінің мәнін, көркемділігін халық арасында шарықтатып алға шығарды.

Тіл және латын әліпбиі туралы. Менің ойымша, ең алдымен, әрбір адам өз ана тілін жақсы білуі керек. Тіл – ұлттың жаны. Ал екінші әлемдік нарық экономикасының тілі – ағылшын тілін білу қажет. Үшінші — компьютер, интернет тілі. Мұндағы бағдарлама жасау тілі қол телефонының ескі нұсқасы сияқты ескіріп, қажетсіз болып бара жатқанын уақыт көрсетіп отыр.

Тілдерді игеру арқылы қоғамды ізгілендіру жолына аяқ басқанымыз жөн. Егемендігімізді алғалы 30 жыл болса да, мемлекеттік тіл өз мәртебесіне ие бола алмай келеді. Ол үшін **Мемлекеттік тіл «Қазақ тілі» туралы арнайы заң қабылдау қажет.** Ондай заң тек бізде ғана жоқ. Мұны халықаралық деңгей таразысына салып қарасаңыз, “Қандай елміз?” деген сұрақ тумай ма? Мұндайда «қазақ тілін өзімізден, қазақтан қорғау керек» деген сөз сұранып тұрған жоқ па? Кезінде М.Шаханов, С.Ғаббасов, А.Осман, Д.Көшім бастаған бір топ тіл жанашырлары «Мемлекеттік тіл туралы жаңа заңның» жобасын жасап, Елбасына жіберген

болатынбыз (2011 ж). Мәдениет министрлігінен әйтеуір бір жауап ретінде қағаз келді, аяқсыз қалды. Ең бастысы – қазақ халқының бірлігін қалыптастыру үшін мемлекеттік тілді өз тұғырына қондыру қажет. Өйткені ана сүті бой, ана тілі ой өсіреді.

Президент латын әліпбиінің «апострофа» нұсқасын қол қойып бекіткеннен кейін, қоғамдық пікірлерден қарсылықтың алапат толқынысы байқалды. Осыған байланысты еліміздің басты деген ақпарат көздері, айталық, «Қазақстан» телеарнасы, «Айқын» газеті өз логотиптерін өзгертті.

Осы кезеңде, дәлірек айтқанда, 2017 жылдың желтоқсан айының ортасында қазақ ғалымдары тағы да Президенттің атына «Ашық хат» жазуға мәжбүр болды. Ол «Abai.kz» сайтында жарияланды, мыңдаған халық қолдау көрсетуде. Бұл хатты ұйымдастыруға ұйытқы болған тағы да Қазақстан Ғалымдар одағы еді. Ондағы ой, ұлт келешегі үшін аса маңызды бұл қадамды қайта қарауға мүмкіндік беру, кәсіби мамандардың талқысына салу, саясатқа айналуының алдын алу еді. Ә.Қайдар, Р. Сыздықова, О. Сәбден, А. Қошанов, Қ.Жарықбаев, С. Ғаббасов, А.Ісмақова, А.Бүлекбаев, А.Алдашева, Ә.Сүлейменова, Н. Уәли, Ә. Жанұзақ, З. Базарбаева, Қ. Күдерінова, Қ. Рысалды, Г.Каленова, Б. Қапалбеков сынды тіл жанашырлары Қазақстан ғалымдар одағында мәжіліс жасап,

«әліпбиге салақ қарауға болмайтын салмақты мәселе екендігін» айтып қазақ жазуының жаңа жобасын ұсынды.

Ғалымдар бұл хатта жаңа әліпбидің көзшалым үшін ауыр, оқырманның түсінуіне, жазылымға аса қиын болғандықтан, халық арасында сынға ұшырап жатқанын айта келіп, апостроф таңбасының мәтінде жиі қолданылуынан сөз тұрқы екі есеге жуық ұзаратынын айтқан. Мысалы, жоғарғы оқу орындарында жүргізілген эксперимент нәтижесінде 100 сөзден тұратын мәтінде 75 апостроф қолданылғаны анықталған. Сол сияқты, апостроф қолданылған әріптен кейін бос аралық қалатындықтан, бүтін тұлғалы сөз бен қосымша арасы алшақтап, бүтін сөзді бірден тануда біршама қиындықтар туатынына назар аудартқысы келген. Осындай біршама тиімсіз жақтарын жіпке тізгендей баян еткен ғалымдар латын әліпбиіне көшудегі басты мақсаттардың бірі – ағылшын тілін үйренуді жеңілдету және жеделдету екенін де айта келіп, бұл әліпби қолданысқа енген жағдайда, үштұғырлы тіл саясатының іске асуы сәтсіздіктерге ұрынуы мүмкін деген қауіп те бар екендігін айтады.

Қазақстан Республикасының Президенті
Н.Ә.НАЗАРБАЕВҚА

Құрметті Нұрсұлтан Әбішұлы!

2017 жылдың желтоқсан айында Қазақстан Республикасы «Ғалымдар одағы» республикалық қоғамдық бірлестігі тарапынан Сіздің атыңызға Ашық хат жолданған болатын. Онда Сіздің «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» бағдарламалық мақалаңыздың басым бағыты болған латын әліпбиін жетілдіруге қатысты ұсыныстар баяндалған еді. Орталық баспасөзде жарияланған Ашық хатқа байланысты соңғы бір ай көлемінде 12 мыңнан астам пікір келіп түсті. Қоғам жұртышылығы Сіздің рухани жаңғыру жолындағы идеяларыңыз бен бастамаларыңызды қолдайтындығын білдіре отырып, қазақ тілінің табиғи заңдылықтарын сақтау, әрбір қоғам мүшесінің қазақ тіліне деген сұранысын одан әрі арттыру, сөз мәдениетін және жазу сауаттылығын жоғары деңгейде одан әрі қалыптастыру үшін латыннегізді әліпбиді жетілдіру бойынша маңызды ой-пікірлер ұсынды.

Осыған байланысты латыннегізді әліпбиді жетілдіру мүддесінде «Ғалымдар одағы» республикалық қоғамдық бірлестігі тарапынан қазақ жазуының ғылыми мәселелерімен тікелей шұғылданатын және әлем елдеріндегі әліпби проблемаларын жан-жақты зерделеп жүрген мамандар іріктелген жұмыс тобы құрылды. Жұмыс тобының кеңесшілері – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, ҚР еңбек сіңірген ғылым қайраткері, академик Рәбиға Сыздық және академик Әбдуәли Қайдар.

Жұмыс тобы қазірге дейін ұсынылған латыннегізді әліпбидің барлық дерлік нұсқаларын көзіалымға, жазылымға түсінікті болуы, қабылдау шапшаңдығы тұрғысынан, технологиялық оңтайлылығы жағынан әбден зерделеді. Мәтінді жазудағы, жазылған мәтінді көзіалыммен шапшаң игерудегі ерекшеліктерді, әрбір варианттың тиімділігі мен кедергілі жақтарын айқындау мақсатында бірқатар латыннегізді әліпби нұсқалары бойынша сараптама жүргізілді.

Құрметті Нұрсұлтан Әбішұлы!

Қазақстандық қоғамның пікірі мен сұранысы, әлем тілдеріндегі тәжірибелерді қорыту бойынша ғалымдар тұжырымдары, сараптама қорытындылары әлі де болса латыннегізді әліпбиді жетілдіруге қатысты проблемалардың бар екендігін дәлелдейді. Осыған байланысты тағдыршеісті бұл мәселеге ғалымдардың, әсіресе гуманитарлық ғылымдар саласындағы осы мәселемен ғылыми тұрғыда айналысып келе жатқан тілтанушылар ұсынып отырған **латыннегізді әліпбидің жаңа Жобасын** ескеруіңізді сұраймыз.

Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінің жаңа жобасы

№	Латынша	Кирилше	№	Латынша	Кирилше
1	A a	А	17	M m	м
2	Ä ä	Ә	18	N n	н
3	B b	Б	19	ŋ	ң
4	C c	Ц	20	O o	о
5	D d	Д	21	Ö ö	ө
6	E e	Е	22	P p	п
7	F f	Ф	23	R r	р
8	G g	Г	24	S s	С с
9	Ğ ğ	Ғ	25	Ş ş	ш
10	H h	Һ, х	26	T t	т
11	İ i	И, й	27	U u	у
12	I ı	І	28	Ü ü	ү
13	J j	Ж	29	Ū ū	ұ
14	K k	К	30	V v	в
15	Q q	Қ	31	Y y	ы
16	L l	Л	32	Z z	з

Бұл хатқа жоғарыда аталған ғалымдар қол қойды.

*Қазақты қазақ жасап отыр- Өркениетті ел болу үшін
ған, ғасырлар бойы ата өзіміз өндіруіміз керек
бабаларымыздың қорғап
келе жатқан жері*

10 Жер тағдыры

Біздің ең үлкен байлығымыз әлемде 9 орын алатын сонау сақ, ғұн, түркі империясы, хандықтардан келе жатқан кең байтақ жеріміз. Біздің аспанымыз бен жеріміз бүкіл тіршіліктің көзі. Бәрі өседі, адам да, мал да, байлық та, бірақ жер өспейді. Оның қадірі сонда. Жер қадірін білсең, ел қадірін білесің деген содан шыққан болу керек.

1991 жылы еліміз Тәуелсіздігін алған өтпелі кезең қарапайым халыққа, шынында да, ауыр тигені белгілі. Мұндай ауыр халді қазақ халқы ғана емес, ТМД елдерінің барлығы да сол қиын кезеңде бастан кешірген. Бастапқы кезден-ақ адам капиталын, қазақтың қанға сіңген кәсібі мен ұлттық болмысына тән ауылшаруашылық саласын дамытуға, жерді игеруге басымдылықтың берілмеуі бүгінде халқымызды ұлт ретінде рухани азып-тозуға, ата кәсібінен мәжбүрлі тамыр ажыратуына әкеліп соғып отыр.

«Оптимизация» деген әдемі сөзбен, сол уақытта ауыл балабақшалары, кіші кешенді мектептер, ауру-

хана, емхана, фельдшерлік пункттер, спорт кешендері жабылып, талан-таражға түсті. 10-15 мыңдық мал-басылық комплекстер болатын. Бүгін олардың орны опырылып, соғыс алапатына ұшырағандай, дуалдары ғана қалқиып тұр.

Ата кәсібіміздің мекені – ауылдың халін айта келіп, өскелең ұрпақтың трагедиялық тағдырын осылайша ашып көрсеткен жөн. Ықылымнан ауылды жерге тамырын жайған қазақтарға урбанизациялық реформаның әлі де ауыр тиіп отырғанын, әлеуметтік-рухани азып-тозғанын тілге тиек етпеске болмас. Мұның салдары бүгінде жерді шетелдіктерге жалға беру, өзімізге жер сату дауына әкеліп отыр.

Қазақтың коды – жер десе де болады. Ұлы Абайдың әкесі Құнанбай айтқандай: «Ел өседі, мал өседі, жер өспейді». Жердің құны жоқ. Мұны Карл Маркс те айтқан. Құны жоқ жерді қалай сатамыз? Жерді анамыздай қастерлеп, тиімді пайдалану арқылы, өзіміз де өсеміз, елімізді де көркейтеміз!

Жер дауы көтерілгенде қазақтың ұлтжанды азаматтары, зиялылары бас көтеріп, «жерді сатпаймыз, шетелге жалға бермейміз» деп, халыққа үндеу тастадық. Олар: Ж.Әкім, О.Сәбден, М.Шаханов, М.Әуезов, Д.Исабеков, Г.Қабышұлы, С.Ғаббасов, Ж.Тұяқбай, М.Елеусізов, М.Өтелбаев, М.Мырзахметов, Б.Рақышев, С.Сматаев, Р.Елешев, К.Елемесов, Д.Көшім, М.Тайжан, А.Сырым,

М.Құлкенов, Ж.Ерман, Ә.Әлібаев, З.Батталова, Ғ.Хайролла, М.Тоқашбаев, Р.Жұмалы, Ж.Қалыбай, Ұ.Есдаулет т.б. ұзын саны 500-ден асатын ұлтжанды азаматтар және қоғамдық ұйымдар. Халықтың бас көтеруінің арқасында, елбасы жерге мораторий жасап, жер реформасы туралы мемлекеттік комиссия құрды. Мен де сол жер реформасы комиссиясының бір мүшесі ретінде, біраз ауқымды жобалар мен ұсыныстар жасадым.

Негізгі ұсынысым, «Жер кодексі» туралы жаңа заң қабылдау. Жерді шетелдіктерге жалға бермей, Қазақстан азаматтарына сатпай, 49 жылға тек ҚР азаматтарына ғана жалға беру арқылы кооперациялау туралы заңды және басқа да тетіктерді іске қосып, жерді тиімді пайдалануға болады. Бізге, яғни, қазақ мемлекетіне Жаратушы тәңірден берген және ғасырлар бойы сақ, ғұн, түркі қағанаты, т.б. хандықтар тарихында ата-бабаларымыздың қаны төгілген жерді, ұрпақтан-ұрпаққа аманат етіліп келе жатқан және келер ұрпаққа қалдыру моральдық парызымыз болып табылатын жерді ешкімге сатуға болмайды. Жер – қазақта қанша хан, бай, би өтсе де, жекенің меншігінде болған емес, сатылған да емес. Жер тек Мемлекеттік меншікте болу керек.

Қайсарлық көрсетіп, халық қолдауына ие болған комиссия құрамындағы ұлт жанашырларының аз ғана

тобының маңдай терінің және аймақтарға барғандағы халықтың жерді сатуға қарсылығының арқасында ғана Президент 2016 жылы жерге бес жылға мораторий жариялады. Жетістік болды, алайда, жер мәселесі түбегейлі шешілмеді. Жер туралы заңда да мәселе түбегейлі шешілмей қалғандығын өкінішпен, наразылығымды білдірудемін. Мұның да дау-дамайы алда күтіп тұр. Сөз жоқ, қазақ халқының елге, жерге, ауылға деген мейірімі ерекше.

Өз жерімізді тиімді игеру мақсатында, **«Тың жерді игеру арқылы қазақ елін жаңа белеске көтеру (Қазақ өрісі)»** атты жобаны ұсындым. Ол үшін ҚР Парламенті **«Ауылшаруашылықтық еркін экономикалық аймақ туралы»** ҚР заңын қабылдауы тиіс. Қытаймен шекаралас жатқан Алматы облысы, Жетісу алқабында, Шығыс Қазақстан облысында және тағы басқа өңірлерде өте құнарлы жер аймақтары бар, суармалы, шөпті таулы жайылымдары, үлкен-үлкен жүздеген километр белдер, «оазис» жерлерді төрт түлік өсіруге, мал өнімдерін жасауға т.б. дақылдармен айналысуға әбден болады. Ол үшін:

- *Біріншіден*, бұл жерлерді Мемлекеттік қолдау арқылы «Еркін экономикалық аймақ» жасау керек, инфрақұрылымды құру қажет, тұратын үйлер, материалды техникалық базалар салу, тағы басқа іс-шаралар керек. Бұл туралы Парламентте арнайы заң қабылдау

қажет. Инвестиция салуға, несие, салық жүйесіне жеңілдіктер беру керек. Үкіметпен бірге, *облыстарда жерді игеру бағдарламасын жасау керек.*

- *Екіншіден*, сонымен қатар ол жерлерді игеруге оңтүстік өңірден (мысалы, Оңтүстік Қазақстан облысында 3 млн. жуық халық тұрады, жұмыссыздық көп), т.б. Республикамыздың халқы тығыз жерлерден 500 мыңға жуық халықты, әсіресе жастарды (Советтер одағындағы БАМ, Целинаны игергендей) осы жаңа мегажобаны игеруге жұмылдыру қажет. Израильдың дүниежүзіне белгілі тәжірибесін пайдаланып, *Кибуцтер жасалсын.* Баяғы «БАМды, Целинаны» игерудей кешенді істер болса. Мұндай мәселеде халықтың да патриоттық сезімі көтерілер еді. Жаңа ауылда жастар жаңа өмірді бастар еді. *Жастар кооперациясы құрылсын.* Ең маңыздысы, басқа елдермен шекаралас жерлерді игеру арқылы қауіпсіздігіміз де артар еді! Оларға көтеріңкі жолақы, жөнді жалақы беріп, барған жерде барлық жағдай жасалса. Жастар елімізді көтеруге, отан алдындағы патриоттық борышын жете түсініп, жастар да қанаттанып жаңа өмірді **«Қазақ өрісінен»** бастар еді.

- *Үшіншіден*, бұл жобаға **«Ауылға асар»** ретінде Қазақстанның қалталы азаматтары, меценаттары, облыс, аймақ болып, жалпы халық болып септігін тигізсе, игі іс болар еді. Бұл мегажобаның қаражаты

әртүрлі саладан құралуы мүмкін. Олар: Мемлекеттік, Республикалық, жергілікті бюджеттер, бай-қуатты бизнесмендердің өздері іс жасау, жоба игеру инвестициясы, шетел инвестициясы, асар ретінде, Заңды және жеке тұлғалар, жалпы Қазақстан халқының көмегі ретінде арнайы **«Қазақ өрісі»** атты қор құру қажет.

- *Төртіншіден*, бұл жобаның геосаяси мәні бар екенін де естен шығармау қажет. Қазақстанның қауіпсіздік мәселесі әр уақытта бірінші кезекте тұруы тиіс. Келешекте демографиялық өсуге де жақсы мүмкіндік болар еді. Егер ата-бабаларымыз сонау ақтабан-шұбырындыдан бастап, ашаршылықтан тағы басқа кері саясаттың салдарынан шетелге тау асып кетсе, енді сол құнарлы жерлерімізді олардың немерешөберелерінің игеруге бет алуы - бұл үлкен құбылыс.

- *Бесіншіден*, осындай Еркін экономикалық аймақтарды Ресеймен шекаралас облыстарда құрса. Мысалы Өзбекстанмен шекаралас жатқан Оңтүстік өңірлерде құру керек. Мұнда негізгі басымдылық жеміс-жидек, көкөніс, мақта өндірісімен бірге мал өнімдеріне де берілгені жөн болар еді. Шағын және орта кәсіпкерліктің жұмыссыздықты жоюдағы рөлі өте жоғары. Ол үшін ауылды мекендерде жұмыс орындарын құруға арналған «шағын және орта бизнесті үдемелі дамыту» жөніндегі арнайы бағдарлама қабылдаған жөн.

- *Алтыншыдан*, енді қазақтың, қазақстандықтардың ұлттық проблемасын басқа біреулердің мойнына артпай (25 жылға жерді жалға берейік. Мысалмен айтқанда, солар асырасын демей) тек өзіміз «екі қолға бір күрек демекші» шешуіміз керек. Егемендік алғалы 30 жылда қабырғамыз қатты, дүние-жүзіне белгілі ел болдық, мүмкіндігіміз де бар. Енді жалтақтаудың жөні жоқ. Енді барлығы тек халықтың бірлігінде, рухани – патриоттық күш жігерінде. Міне бұл жоба халықты оятатын жоба, ләйім солай болғай.

- *Жетінші*, бұл жобада тағы басқа тетіктер көрсетілген. Жерді игеру жобасы арқылы Қазақ елін жаңа белеске көтеру қажет. Бұл Қазақстан халқының жаңа амбициясын көрсетер еді. Мәселе саяси шешімде, халықаралық имидж үшін бұл жоба тікелей ҚР Президенті Қ-Ж.К.Тоқаевтың патронажында болғаны абзал.

Бұл жобаны 2016 жылы Елбасына жазып та жібергенмін. Бұл идея, бұл жоба Елбасының құлағына жете ме? Оған күмәнім бар. Себебі, Егеменді ел болғалы талай концептуалды ұсыныстар беріп келем. Солардың бірі жетсе, екіншісі жетпейді-ау... Әккі шенеуніктер жеткізбеуі мүмкін.

Қазақша айтқанда, ауылға «**Асар**» қажет. Өткенді еске алсақ, бәріміз ауылдан шықтық. Оқып жүргенде ақша да, ет те, сүт те, құрт та ауылдан келетін. Енді

қаладан ауылға таситын жағдай туындады. Қайтарымы болуы керек емес пе? Инвестицияны да ауылға қарай бұру қажет. Сол ауылда туып-өскен, қазір қалада білімді, өнерде жүрген, спорт саласындағы, бизнесі бар т.б. азаматтар бірігіп демеуші ретінде өз ауылына көмек берсін.

*Ғылымның тауқыметін Дүние де өзі, мал да өзі,
ғалым шегеді, жақсылығын Ғылымға көңіл бөлсеңіз.
халық көреді*

Абай

11 ҒЫЛЫМ

Егеменді елімізге Кеңестер Одағынан үлкен мәдениетпен қатар, ғылыми-техникалық потенциал өтті. Сол уақыттағы Ұлттық ғылым академиясы деңгейі жағынан Кеңестер Одағында III орында еді. Қазақ ССР-ның 29 ғалымы Лениндік және Сталиндік, кейінірек мемлекеттік сыйлықтардың лауреаттары болды, көптеген жаңалықтар ашты [5,7,17,18,19,20]. Мұны ұмытпауымыз керек. Кеңестік жылдар тұсында халықаралық және дүниежүзілік деңгейдегі ғалымдар шықты. Олар: Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, М.Айтқожин, С.Зиманов, Д.В.Сокольский, Ә.Марғұлан,

А.И.Бараев, Г.Н.Щерба, У.Ахметсафин, Ө.Сұлтанғазин, Ө.Жолдасбеков, т.б.

Қазақстан егемендік алған алғашқы уақыттан бастап-ақ дағдарыс кезеңіне тап болып, отандық ғылым-білімнің мәртебесі күрт түсе бастады. Ұзаққа созылған дағдарыстың бастапқы себебін бірден нарық жүйесінің заңдылығын түсінбеуден іздеуге болады. Оқу-білім ақылы бола бастағанда, атақ-дәрежені де сатып алу мүмкіндігі туды. Ғылым Академиясымен қоса көптеген әлеуметтік, іргелі, қолданбалы жобалау институттары жабылып қалды. Ғылымдағы жаңаша реформалар мен эксперименттер ешқандай нәтиже берген жоқ.

Қазіргі ғалымдардың беделі бұрынғы Қ. Сәтбаев заманындағыдай емес. Ең өкініштісі - **қазақтың біртуар ұлы Қ. Сәтбаев бастап құрған, мемлекеттік Ұлттық Ғылым академиясының жабылып қалғандығы. Бұл - кешірілмейтін күнә, өкінішті іс.** «Ғылым жасайды да, жояды да, ол қоғамдағы алып күш» демекші, ғылымды жою болашаққа балта шабумен бірдей емес пе? Мұның да өз жауабы бар. Бұл туралы Қазақстан Ғалымдар одағы өз ұсыныстарын жоғарғы билік орнына жіберген болатын.

Дәл қазір ойға мынадай сұрақтар туады: «Неге осы отыз жыл ішінде отандық ғылымды дамытуға басымдылық берілмеді? Ғылыми жетістігіміз аз

болуының тағы басқа себептері қайсы? Неге біздің қазақ атаққа, мансапқа құмар?

«Қазір таяқ лақтырсаң, ғылым кандидаты мен докторының, тіпті академиктердің де басына келіп тиеді», - дейді. Оларды кім десеңіз, атақ керек болған не әкім, не министр, не депутат, не шенеунік болып шығады, бірақ ғылымға қосқан үлесі жоқтың қасы, ғылыммен айналыспайды. Сондықтан да біздің ғылым осындай күйге түсті. Егемендік алғаннан кейін біз ғалымдардың бір талантты буынынан айырылып қалдық. Кезінде Мәскеу, Ленинград, Новосибирск университеттерін бітірген жас ғалымдарымыз күнкөріспен бизнес, банк, т.б. нарық жүйесіне кетіп, кейін байып та үлгерді. Олар техника, жаратылыстану, қоғамдық ғылымдардың маманда-ры: Б.Мергенов, Н.Радостовец, Н.Суханбердин, О.Жандосов, М.Есенбаев, З.Кәкімжанов, С.Волков, М.Әблязов, М.Жәкішев, Н.Қаппаров т.б. Олардың ішінде тағы басқа ұлтттардың жас ғалым өкілдері болған. Біразы әлі шетелде жүр. Бірақ Қазақстан ғылымы ұтылды. Ғалымдарға ғылымда қалуға, жалпы іргелі ғылымның дамуына Үкімет жағдай жасамады. Жас ғалымды дайындауға 30 жыл кететінін ескерсек, үлкен қателік жібердік деп айтуға болады. Ал бүгінгі күнде жастарды ғылымға тарту да дұрыс жолға қойылмаған. Бір ғана мысал: «басы»

бар жастар 60 мың теңгеге ғылыми институттарда кіші ғылыми қызметкер болып жұмыс істегеннен гөрі, банкке барып менеджер, жай «клерк» болғанды дұрыс көреді, себебі, онда жалақы жоғары.

Абай «қарасөзінде»: «Тегінде адам баласы, адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Онан басқа нәрсемен оздым зой демектің бәрі де – ақымақтық», - дейді.

Алайда 2000-жылдан бастап көп жылдар бойы экономика еселеп өскенде (жыл сайын жалпы ішкі өнімнің өсімі 9-10 %), білім мен ғылымға басымдылық берілмеді, сондай өсіммен ғылымға қаржы бөлінбеді. Қазір материалдық-техникалық база төмен, бәрі ескіріп тозған. Ғалымдар өлместің күнін көріп келеміз. Оның дәлелі, егер ғылымға берген қаржының көлемі 1991 жылы жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) 0,68%-ын құраса, ал қазір 2019 ж. небәрі 0,13%. Өсудің орнына 6 есе кеміген. Бұл ғылымның дамуына кері әсерін тигізбей ме?

Біз дүниежүзіндегі бәсекелестігімізді ғылымға берген қаражатпен есептесек (шетелде солай), көп артта қалып отыр екенбіз. Бізде ғылымға бөлінетін қаржы дамыған елдермен салыстырғанда 20-25 есе аз. Оларда жалпы ішкі өнімге (ЖІӨ) шаққанда 3-4%. Көп мақтанбай-ақ, осыдан-ақ біздің экономикамыздың төмен екендігін білуге болады. Осындай мүшкіл

жағдайда отырып, бізде қалайша дүниежүзілік деңгейдегі ғалымдар шықпады деп айта аламыз?!

Соның өзінде де математика, т.б. салаларда ғалымдарымыз жоғарғы халықаралық деңгейде ізденістер жасауда, жаңалықтар ашуда. Мемлекет ғылымға серпін беретін кандидаттық, докторлық қорғауларды, ғылыми кеңестерді жауып тастады. Ал бұл жүйе бізден басқа ТМД мемлекеттерінде сақталып қалды. Оған балама ретінде ашылған магистр мен PhD арқылы ғылыми ізденіспен айналысатын маман дайындау ісі сын көтермейді, сапасы өте төмен. Егер шынын айтсақ, осы күнге дейін ғылымды әлі де болса көкке көтеріп келген билік емес, жеке патриот ғалымдар. Олар: С. Зиманов, Ө. Сұлтанғазин, Ш. Шокин, Ж. Тәкібаев, М. Айтхожин, О. Жәутіков, А. Сағынов, Ө. Жолдасбеков, А. Абдулин, Б. Бірімжанов, Р. Сыздыкова, Ә. Қайдар, Т. Кәкішев, С. Қирабаев, К. Ормантаев, М. Мырзахметов, Б. Ракишев, М. Өтелбаев, Б. Мұқашев, А. Жұмаділдаев, М. Садыбеков және т.б. шет елде, өзіміздегі ғылыми мектептерде еңбек етіп жүрген ғалымдар, талантты жастарымыз. Дүниежүзілік деңгеймен салыстырғанда жалпы ғылым сапасы төмендеу болса да бұрынғының ізі бар. Бірақ соны белгілі мемлекеттік деңгейде қолдау және іске асыру жағы ақсап тұр.

Ғылымға, білімге қалай үлкен серпіліс береміз?

XXI ғасырда ғылым мен жоғары технологияның рөлін ескере отырып, осы салада мемлекеттік орган құрған жөн. Төкетері ғылымға не керек дегенде:

- *бірінші* әрине қомақты қаржы, ғылыми зерттеу институттарына **базалық қаржыландыру** болуы, ғалымдардың тұрақты айлығы кем дегенде 2-3 есе көбеюі керек, ғылыми зерттеу институттарда phd қорғайтын Кеңестер ашу керек;

- *екінші*, ғылыми ізденістерге, стратегиялық мәні бар жобаларға мемлекеттік тапсырыс керек;

- *үшінші*, ал жалпы Қазақстанға гранттық және ПЦФ қаржылардыруды еселеп көбейту керек;

- *төртінші*, басқару жүйесіне келсек, қазіргі Министрлікті екіге бөліп, жеке **Ғылым және жоғарғы білім** министрлігі және **Оқу ағарту министрлігі** болуы керек. АҚШ және Ресейдегі сияқты Президенттің жанына Ғылым және технологиядан Жоғарғы Консультативті Кеңес болуы қажет (При Президенте создать Высшей Консультативный Совет по науке и технологии). Басқасын қойғанда бізде әлі *«перечень критических технологий»* және оны іске асыру жүйесі жоқ. Халықаралық және әлемдік деңгейдегі ғалымдардың мектебін ашу керек.

- *бесінші*, Қытайдағы сияқты **«Мемлекеттік қоғамдық ғылымдар академиясын»** ашу керек. Ол 2

мәселені шешеді. Біріншіден, іргелі (фундаментальді) ғылыммен айналысады, екіншіден, мемлекеттің идеологиясын қалыптастыруға қызмет ететін бірден-бір институт болады (тіл, әдебиет, тарих, шығыстану, археология, саясаттану, философия, экономика). Біздегі егемендік алғалы 30 жылда идеологияның нашарлығы осындайда.

Қазір не көп – академия көп. Олардың елге беріп отырған пайдасы шамалы. Осылардың басын біріктіріп, бір **Мемлекеттік – қоғамдық ұлттық ғылым академиясын құруды ұсынамын**. Ғылымы терең, білімі қоғам талабына сай тұрған мемлекет те жоғары, асқақ, биік деңгейде болады. Ол халықаралық деңгейде бәсекелестікті күшейтеді. Әсіресе ғылымы, білімі күшті үлкен аймақтарда кластерлік ғылыми-инновациялық орталықтар ашудың маңызы зор.

Өркениетті ел қатарына қосылу үшін ғылымды қаржыландыруды да тиісті дәрежеде қолға алу қажет. Ғылымы дамыған мемлекет қана өзін жоғары деңгейде көрсете алады. Дамыған елдерде жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) 3-4 пайызына дейін ғылымға қаражат бөлінеді, ал бізде 0,13 пайыз, демек алдыңғыдан 20-25 есе аз. Мұны кезең-кезеңімен іске асыруға болады: бірінші кезеңде 2020-2025 жылдарға дейін ғылымды қаржыландыруды, ЖІӨ шаққанда, 1,5-2 пайызға өсіру көзделсе, содан кейін 3-4 пайызға жеткізу қажет.

Өйткені, мемлекет экономикасының дұрыс дамуы үшін, кем дегенде, ғылымға ЖІӨ-нің 1,5 пайызын бөліп, ал үдемелі дамуы үшін 3-5 пайызға жеткізу керек, жалақыны еселеп көтеру де ләзім.

Ғалымдарға ғылымдағы жетістігі үшін арнайы **«Қ.Сәтбаев атындағы Мемлекеттік Орден»** тағайындалса, ғылымға деген талпыныс пайда болар еді. Ғалымдардың мәртебесін көтеру керек. Жас ғалымдарға пәтер бөлу және әлеуметтік жағдай жасау арқылы ғылымдағы жаңалықтарға жол ашар едік.

Осылайша, ХХІ ғасырдың жаңа ғалымдарын даярлаймыз. Аймақтарда ғылыми орталықтар, технопарктер, технополистер, венчурлық, инновациялық қорлар ашып, ғылымның өндіріске енгізілуін күшейту қажет. Әкімдердің жылдық есебі аймақтарда ғылым мен білімге, кіші кәсіпке қандай жағдай жасап, үлес қосатындығымен бағалануы тиіс.

*Тек білімді қоғам кез-келген
қиындықты жеңеді*

12 Білім

Қазақстан біліміне келер болсақ, қазір елімізде жоғары білімнің деңгейі құлдырап кетті. Өйткені жеке меншік жоғары оқу орындарының (ЖОО) саны көп, білім сапасы төмен. Олардан «оқып», диплом алу оңай. Жоғары оқу орнында оқитын студенттердің 50 пайыздан астамы өз мамандығы бойынша жұмыс істемейді. Өз саласы бойынша кәсіби біліктілігі төмен немесе ЖОО-да алып шыққан мамандығы еңбек нарығында сұранысқа ие емес. Бұған елімізде дұрыс жүргізілмеген мемлекеттік білім саясаты, екінші кезекте – сапасыз маман дайындаған жоғары оқу орындары, үшіншіден – оқуға ықыласы болмаған түлек те кінәлі. Оған қосымша қазір ЖОО-да студенттердің 80 - 90 пайызы ақылы оқуда. Ашығын айту керек, **біз білімді тауарға айналдырып жібердік.** Ауыл балалары мен жастарға бұл ауыр тиюде. Кембридж, Оксфорд университеттерінде болдым. Ұлыбританияда бір-екі жеке меншік университет бар екен, ал қалғаны – мемлекеттік мекемелер. Бала оқуға түсіп, тегін оқығысы келсе, оған мемлекет көмек береді. Мәселен, 2014-2015 оқу жылынан бастап Германияның барлық

аймақтарында жоғары оқу орындарында білім алу тегін болды. Тек асхана, кітапхана жүйесін пайдаланғаны үшін ғана аздаған төлемдер бар. Бай болсаң, ақша төлеп оқытуыңа болады. Сонда біздің тұрмысымыз ағылшындар мен немістерден де жоғары болғаны ма?!

Байлар балаларын шетелде оқытып жатыр, ал тұрмысы төмендер зиялы отбасы болса да, балаларын оқыта алмай отыр. Біздегі үлкен проблема – әсіресе, жоғары технологияны меңгерген инженерлер, колледждерде кәсіби мамандар даярлау жағы жеткіліксіз. **Маман тәрбиелеудің сапасы нашар болса, адамның рухани жандүниесінің тәрбиесіне көңіл бөлу жағы тіпті сын көтермейді. Мүмкін, әр жоғары оқу орнында, колледж, т.б оқу орындарында адам тәрбиесі туралы Абайдың «Толық адам ілімі» жөнінде оқу пәнін енгізу керек болар?**

Бізде жақсы мұғалім, дәрігер, сәулетші, экономист, заңгер мамандар жоқ емес. Бірақ, өкінішке орай, қазіргі мамандардың Абайдың «толық адам» концепциясына сай, біліктілігімен қатар, адами қасиеттері мен рухани толымдылығы сай болмай жатады. Себебі, маман бойындағы білім мен біліктілікті үнемі дамыту һәм ізденіс үстінде болуы керек.

Баланың білімі – әке-шешеден. Олар өзінде жоқ нәрсені балаға қалай үйретеді? Осылай жалғаса бер-

се, не болады? Білім берудің ең қиыны, тиімді білім беру әдістемесінің жоқтығынан. Қазіргі білім – сана арқылы тәрбиелеуден гөрі, жаттауды қажет етеді. Университеттер қандай да бір мамандық иесі болса да, басып шығара беретін «конвейер» сияқты. Олар уақыты келгенде, маманның қолына «дипломды» бергенімен, тәжірибе мен жұмыс орнын қамтамасыз ете қоймайды. Тәжірибеден өтпеген маман оқып бітірген саласының қыр-сырын танып, үйренбеген соң, өз саласының «кетігін тауып, кірпіші болып қалана алмай» қала береді.

Анығын айтар болсақ, дипломы көп білімсіз қоғамға айналып бара жатырмыз. Ал білімсіз қоғам – «сусыз диірмен». Ондай білімсіз қоғамды басқару жеңіл. Тек билікті астына көпшік қойып мақтай берсең, жағына білсең болды. Ал екінші жағынан күшпен билеу... «Адам баласының ең жаманы — талапсыз» деп Абай айтпақшы, талап білімнен шығады. «Білім – ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі – мұлахаза (пікірлеу), екіншісі – мұхафаза (берік сақтау)», -дейді Абай [21]. Абай өз шығармаларында «ғылым» сөзін ең көп келтірген екен (111 рет). Ең басты мәселе, білім арқылы адамның жоғарғы санасын қалыптастыру, оның зиялылық әлеуетін көтеру. Сонда ғана адам өзінің бар мүмкіндігін іске асырады.

Әдетте әр адамның ойы мен бойында білім мен түрлі қабілеттің алғашқы нышаны жатады. Ал өзін әлі танытып үлгермеген сол қабілет-нышанының бастама күйіндегі сыртқы көрінісі – талап. Ал талаптың өзі белгілі бір қабілетке ықылас көрсетуден туады. Әр нәрсенің де көпшілік көре бермейтін қыр-сырын, артықша қасиеті – нұрын тану, көру, білу тек білімді адамда ғана болатын қасиет. Әке-шешенің жеке өз басының мысалында берген тәрбиесі маңызды.

Жоғары оқу орындарына (ЖОО) талапты күшейтіп, халықаралық аттестациядан өткізген жағдайда ғана сапалы мамандар даярланады. Өзіміздің күшіміз ЖОО-ның санын қысқартуға келмеді. Бір-екі жылдық уақытша министрлер талай рет талпынып та көрді, бірақ нәтиже шықпады. Себебі, жоғарыда көкелері, өздері отыр. Жоғары оқу орындарында тегін білім алуды **тез арада алдымен 50 пайызға, содан кейін 100 пайызға жеткізуге болады.** Менің есебім бойынша, қазір тегін оқуға 3,5-4 млрд. АҚШ доллары қажет екен. Егер келешегімізді ойласақ, бұл көп ақша емес, жалпы Ұлттық қорымыздың 3-ақ пайызы ғана. Білімге жұмсалатын мемлекеттік қаржы, ЖІӨ шаққанда, қазір 4 пайызды құрап отыр, оны кем дегенде 6 пайызға дейін көтеру қажет. Университеттерде жоғарыдан әкімшілік басқаруды қысқартып, өзін-өзі, ғылыми кеңестер арқылы басқаратын демократиялық

жолға түсіру керек. **Ректорды, ғылыми-зерттеу институтының директорын ғылыми кеңес, ұжым сайлағаны дұрыс.** Егер ғылымның шыңында отырған ғалым-профессорлар, доценттер өзін-өзі басқара алмаса, онда жеткен жеріміз не? Сенім жоқ деген сөз. Билік жағынан «тыңдамай кетеді-ау» деген бір қорқыныш бар сияқты.

Қысқасын айтқанда, жоғарғы мектептерде тиімді оқыту әдістемелерді және оқыту сапасын көтермей, Қазақстан басқа елдермен бәсекелес бола алмайды. Ол үшін, ең алдымен, ұстаздардың сапасын, мәртебесін көтеру керек. Оқу орындарында кәсіптік стандартты іс жүзінде игеру қажет. Сондай-ақ, студенттерге білімді қалай капиталға айландыру жолдарын үйреткен жөн. Себебі, біздің студенттеріміз шынайы өмірден алшақ, абстрактілі білім алып жүр.

Шетелге еліктеуден орта мектепте кіргізген тестілеу жүйесін жою керек. Тестілеу баланың ой-өрісін, білімін бір шектеулі қалыпқа тығып тастап, ұстазбен бетпе-бет сұхбаттасқан білімін, психологиясын көрсетпейді т.б. **Орта оқу орындарында Абай ілімі, кәсіп тандау, кіші кәсіп, табиғат пен адам гармониясы, жасанды интеллект сияқты сабақтар енгізу – жаһандану заманының талабы.** Білімнің жоғарғы мақсаты – жәй білім беріп қоймай, рухани адам тәрбиелеуді көздеу. Жаңа этикалық тәрбиені са-

палы біліммен ұштастырса ғана рухани адам шығады. Ал түпкі мақсат Қазақстанда білімді қоғам құрмай демократия болмайды. Келешекте ұстаз, тәрбиеші ең қадірлі адам болады.

Абай «Қарасөздерінде» адамның ой-санасына, ішкі жан дүниесіне байланысты рухани «құндылықтар» мен «болмыс» деп аталатын терең ауқымды философиялық ұғымды адамгершілік, имандылық, игілік, адалдық, ізеттілік, т.б. қасиеттерді халқының ой-санасына, әдет-ғұрпына орнықтыруға күш салды. Жалпы ғылым мен білімге, инновацияға бетті бұрып, қомақты инвестиция салып, бұған бізде істеп жүрген шетел компанияларын да жұмылдырған жөн. Сонда ғана халықаралық деңгейдегі бәсекелестігімізді күшейтуіміз мүмкін. **Ал бәсекелестіктің түп тамыры сапалы білімде, кәсіби маманда.**

Соңында айтарым жоғары білім алуда да өзінің бір шектеуі болады, шектеулі білім беріледі. Ал шын шексіз білім мен ғылымның шынайы өмірге араласып, ізденістен кейін келетінін ұмытпайық. Осы келесі табалдырықтан аттауға тырыссақ Абайдың толық адамы болуға жақындаймыз. Нағыз бақыт сол болуы мүмкін.

Еңбектен асқан ем жоқ

13 Денсаулық

«Бірінші байлық – денсаулық» демекші, қазақ халқының денсаулық жағдайы қандай дәрежеде?

Бізде денсаулық саласына бөлінетін қаржының көлемі ЖІӨ-нің 3,5 пайызын құрайды. ЖІӨ шаққанда ТМД елдерінің ішінде ең соңғы орындамыз. Дүниежүзілік денсаулық сақтау мекемесінің (ДДМ) ұсынысы бойынша, денсаулық саласына бөлінетін қаржы кем дегенде ЖІӨ-нің 6 пайызын құрағанда, ол елдің денсаулығы орташа болады екен. Яғни, осы өлшеммен анықтағанда, бұл жағы бізде едәуір төмен деген сөз. Ал дамыған елдерде бұл көрсеткіш 8,10,18 пайызға дейін болуы қалыпты жағдай. Дүниежүзілік экономикалық «Давос» форумының 2019-2020 жылдардағы глобалды бәсекелестік есебінің нәтижесінде, денсаулық саласы және бастауыш білім бойынша Қазақстан 96-шы орында, яғни, көп жылдар бойы артта қалып келеді. Bloomberg агенттігі ізденісі бойынша, Қазақстан халқының денсаулық жағдайы дүниежүзінде 111 орында екен. Міне, осындай мәліметтерден кейін, бұл салаға түбегейлі өзгерістер керек екені көрініп тұр. Кеше коронавирусте бұл салаға көп қаржы керек екені байқалды.

Ауылды жерлерде халыққа медициналық көмек көрсету жағы әлі дұрыс жолға қойылмаған. Әрине, бәрі жаман деп айтуға да болмас. Жетістігіміз де бар, халықаралық деңгейдегі кейбір клиникаларымыз іске қосылуда, жоғары санатты дәрігерлер еңбектенуде, бірегей операциялар да жасалуда. Бірақ, еліміз қазір туберкулез, жас нәрестелердің өлімінен, анемиядан, суицидтен дүниежүзі мемлекеттерімен салыстырғанда өте нашар, көш басында келеді. Бұл – мақтанатын нәрсе емес. Біздің елде де, жалпы әлемде медицина саласының пандемияға қарсы іс-әрекетінің нашар екенін өмір көрсетті, дамыған мемлекеттердің өздері қауқарсыз болып шықты.

Адам өміріне араша болар ақ халатты абзал жандар бюджеттен айлық алатындықтан, жалақысы өте төмен, әсіресе мейірбикелердің айлығы тіпті аз. Әр мекеменің арасында жүріп 1,5-2 жүктемеге жұмыс істеп күн көруде. Қазір еліміздегі дәрігерлердің жетіспеушілігі де осы себептен. **Басқа салалармен салыстырғанда, жалақының ең төмені дәрігерлерде, мәдениет қызметкерлері мен мұғалімдерде.** Осындай мардымсыз айлық беріп, зиялы ел бола аламыз ба?

Дамыған елдерде ең жалақысы көп дәрігерлер мен адвокаттар екен. Мәселен, АҚШ-та ауыл дәрігері жылына 150 мың АҚШ долларынан жоғары жалақы алады. Бұл айына 12 мың доллардан артық жалақы алады

деген сөз. Біздің шетелдіктерден кем түспейтін кәсіби, мықты профессор, доктор, доцент дәрігерлеріміз бар. Ал алатын жалақысы шетелмен салыстырғанда, кем дегенде, 10 еседен төмен. Бұған Үкімет, Парламент, Министр қалай жауап берер екен? Олардың алатын айлығын айтпай-ақ қояйық. Ашығын айтсақ, өмір бойы елге еңбек етіп келген дәрігерлеріміздің өздерінің денсаулығының нашарлары да жетіп артылады.

Халықаралық тәжірибеге жүгінер болсақ, жалпы әлеуметтік сала бойынша ең төменгі еңбекақыны орташа айлықтың 40 пайызына дейін көтеру керек. Ал дамыған елдерде бұл көрсеткіш 60-қа дейін болса, ал бізде 20 пайыз шамасында, яғни, өте төмен. Сондықтан, халықаралық стандарттың ең төменгі сатысы бойынша ең төменгі еңбекақыны орташа айлықтың 40 пайызына дейін көтеру қажет. Бұл көрсеткішті өсіргенде ғана біз әр жұмысшыға, отбасының күн көрісіне жағдай жасай аламыз. Бірінші кезеңде біз осыған жетуіміз керек. Бізде 2019 жылы орташа айлық 168 мың теңгеден асты. Ең төменгі жалақы оның 40 пайызы болса, 67 200 теңгені құрар еді. Ол бізде 42 500 теңге ғана. Бұл нормативтен 1,6 есе аз. Міне осы себептен мұғалім, дәрігер, ғалым, жалпы бюджет саласындағы қызметкерлердің жағдайы мүшкіл. Әңгіменің түп тамыры осында. Біз

осы ұсынысқа байланысты Қазақстанда әлеуметтік ең төменгі жалақыны «қалыпты» (нормативті) заңмен шегелемей, жеке адамның күн көріс деңгейін көтере алмаймыз.

Дәрігерлік кадр мәселесі сын көтермейді. Академик К.С. Ормантаев сияқты медицина мамандарының айтуынша, ақы төлеп оқу салдарынан сапасыз кадрлар диплом алып, денсаулық саласының дамуына кері әсерін тигізуде екен. Оған қосымша «Педиаторлық факультет» жабылды, көп жылдан кейін енді жол берілді. Пандемияға байланысты маман кадрлер дайындау жоқтың қасы.

Білікті дәрігерлердің айтуынша, «бұрын, 1980-90-жылдарда, оқи алмағандар 1-2 курста өздері-ақ сұрыпталып, 20-30 пайызға дейін студенттердің өздері кететін. Ал қазір ақша төлесе болды, диплом алғанша жүре береді» деп дабыл қағуда. Сол үшін, менің ойымша егер адам жанына араша түскіміз келсе, **медициналық университеттерде мемлекеттік грантпен тек тегін оқыту және түсу талаптарын жоғарылату керек.** Бұрын ауылда үш сатылы дәрігерлік көмек болатын. Біріншісі, кішкентай ауылда фельдшерлік көмек, екіншісі, колхоз, совхоз орталығында дәрігерлер қарайтын, үшіншісі, аудан орталығындағы үлкен емханалар мен ауруханалар емдейтін. Ал қазір бәрі бір жерге, аудан орталығына

шоғарландырылған. Ауылдағылар үшін бұл тиімсіз болып отыр, өйткені, оған жетудің өзі жаздың өзінде қиындық келтірсе, ал ақ қар, көк мұзда тіпті мүмкін емес.

Жалпы, медицина саласында сапалы кадр даярлау, жалақыны күрт көтеру, техникамен жабдықтау сияқты түбегейлі өзгерістерге бағытталған заң қабылдау қажет. Сондай-ақ сыбайлас жемқорлықпен ұсталған дәрігер өмір бойы сол салада істеуге құқығы жоқ екендігі туралы заң шығарылса игі. **Медицина** саласында қаржыны кем дегенде, ЖІӨ шаққанда, 6 пайызға көтеру мәселесі мемлекеттік тұрғыдан қолдау табуы тиіс. Онсыз алға жылжу бола қоймас.

Фармацевтика саласын дамытып, дәрі шығаратын өз индустриямыз болуы шарт. Қазір бағаның көлемі жағынан барлық дәрінің 10 пайызы ғана бізде шығарылады, ол өте аз. Шама келгенше, технологиясы өте күрделі емес дәрілерді өзімізде өндірген жөн. Медицина саласында жаңа зауыттарды іске қосу қажет-ақ. Біздегі медицина саласының нашар жағдайын коронавирусте көрдік. Біз тез арада денсаулық жүйесін күрт жақсартуымыз керек. *Халықтың денсаулығын Қазақстанда бірінші орынға қою қажет.* Ол үшін кезек күттірмейтін іс шаралар:

- бұл салаға бөлінетін қаржыны ДДСҰ ұсынысындай 6% дейін көтеру;

- дәрігерлердің айлығын 3-4 есе көтеру;
- барлық деңгейде медицина саласының студенттерін 100% тегін оқыту;
- ең кенже қалған фармацевтика саласына инвестиция салып өңірлерде өндіріс ошақтарын ашу;
- больницалар салу, Алматы, Шымкент, Астана қалаларында ірі көпсалалы клиникалар, кадр дайындайтын оқу орндарымен қоса ашу;
- алдымыздағы жасанды интеллект, роботизация, адам геномы уақытында даяр болу үшін әлемдік деңгейде генетикалық орталықтар, ғылыми лабораториялар ашу.

Осылардың бәрі іске асу үшін жаңа «Денсаулық кодексін», денсаулық саласын ХХІ ғ. дамыту концепциясын қабылдау қажет. Осылар жасалса иммунитетіміз көтеріліп, денсаулығы күшті ел, экономикасы мықты мемлекет боламыз.

*Қара күштің атасы
Балуан Шолақ пен Қажымұқан*

14 Спорт

«Спорт – денсаулық кепілі» дегендей, біз сияқты, саны аз халықтың денсаулығы мықты болу керек. Бұрынғы ата–бабаларымызды алар болсақ, ұрпақ жағынан жаңа туған балалардың аттары Сексенбай, Тоқсанбайлар боп келетін еді. Олар қазір қайда? Әлде біз ұсақталып кеттік пе? Бала туу да күрт төмендеді. Менің Қазақстан чемпионы, КСРО спорт шебері ретінде айтарым, денсаулықты сақтау үшін келешек ұрпақты спортқа бейімдеу қажет. Қазір жоғары кәсіби спорт саласында мақтан ететін чемпиондарымыз бар. Бірақ бұқаралық спорт пен дене шынықтырудың маңызына аса мән бермей келеміз.

Түркі адамы кім деген сұраққа тарихшылардың мойындауынша ұлы дала тарихында түркілердің негізгі күші бірлікте және армияда болса, оның негізін атты әскер қалады. Түркі жауынгері жастайынан қылыштасуға, садақ тартып, найза түйреуге машықтанды. Олар садақ тартуды жер бетінде бірінші болып меңгерген даңқты бабалары сақтар мен ғұндардан үйренді, олар аспаннан құйылта төнген құстар сияқты, ат үстінде құйғыта шауып келе жатып

артынан да, жанынан да, алдынан да тұрған жауды, нысананы дәл көздей білген.

Түркілерде күтпеген жерден жауға тап беріп, тықсырып барып кенеттен қайта жоқ болып, қайта айналып жойқын күшпен соғатын соғыс тәсілдері күшті болды. Олар әп-сәтте қойға шапқан аш қасқырдай өз жауының ойран-топырын шығаратын. Генетикалық жағынан қазіргі жастар сол тегіне тарту керек, солай да болуы тиіс. Тек өркениетке байланысты әдіс өзгерді, қазір физикалық күшпен қатар жаңа білімге сүйену қажет.

Баяғыда ата-бабаларымыздың өмірі ат үстінде, мал жанында, жерді адам күшімен игерумен өткен. Әрине, ол кезде экология таза, ішетіні – қымыз, қымыран, жейтіні – мал еті, аң аулап, құс ататын. Сол себептен денсаулықтары да күшті болған. Қазір заман басқа, заманына қарай өзгеріс те қажет. Бүгіндері жастарымыздың 30-40 пайызы әскери қызметке жарамсыз, **белсіздік көбеюде**. Негізінде жастардың ба-сым көпшілігінің дені сау, жарамды болуы керек емес пе?!

Советтер одағында спортқа өте қатты мән беретін. Мектептен бастап үлкен кісілерге дейін «ГТО» тапсыратын, әртүрлі спорт үйірмелері болатын, денешынықтыру сабағы аптасына үш рет жүретін. Бұқаралық спорт күшті болатын, әр сала бойынша

ауыл, аудан, облыс, республика (Буревестник, Динамо, Спартак, Трудовые резервы, Ауыл, Еңбек т.б. спорттық қоғамдардың) бойынша жарыстары жыл сайын өтетін. Солардың бәрі жиналып «Спартакиада народов СССР-ға» баратын Москваға, ал одан кейін Әлем чемпионаты, Олимпиада болатын. Сол себептен СССР, Советтер одағы олимпиада да әр уақытта АҚШ-ты екіге қалдырып, 1-ші орында болатын. Бұрынғы уақыттарда Алжан Жармұхамедов, Гусман Косанов, Жақсылық Үшкемпіров, Әмин Туяков, Октябрь Жарылқапов, Борис Александров, Тимур Сегізбаев, Даулет Тұрлыханов, Владимир Смирнов, Мұстафа Өзтюрк, Анатолий Храпатый, Нелли Ким, Серік Қонақбаев, Шамиль Сериков, Надежда Ольхова, Елена Чебукина, Валерий Мокин, Иван Гаранин-дер Советтер одағының да, Қазақ Республикасының да туын әлемде көтерді. Егемендік алғалы бері көптеген спортсмендеріміз Қазақстанның атын әлемге шығаруда, ол бөлек әңгіме.

Жастардың спортпен айналысуына қатты көңіл бөлуіміз керек, **бұқаралық спортты күшейтуі керек.** Спорт сарайларымыз аз, оның өзі бос тұр. Қазір нарық заманы болғандықтан, спорт саласына бөлінетін қаржы мардымсыз. Денсаулық түзелуі үшін, ең алдымен, жастардың спортқа деген ұмтылысын күшейту қажет. Ол үшін спорт салаларына төлемді ар-

зан немесе тегін жасап, халықты тарту керек. Өкінішке орай, ауылдық жерлерде спорт сарайлары тұрмақ, жабдықталған спорт зал, спортклуб, стадионның өзі аз. Ауыл жастарының шаруашылық жұмыстан басқа, бос уақытын тиімді ұйымдастыратын шаралар жоқтың қасы. Сондықтан қалалық жерде қолжетімді спорт кешендері мен ауылдық жерде инфрақұрылымдық жағдай жасалуы керек. Сонда ғана спорт дамиды, денсаулығымыз жөнделеді. Ауыл спартакиадасын жылда өткізіп тұру қажет. Шынын айту керек ол уақытта КСРО спорт шебері атағын алу өте қиын болатын. Кейде ҚазССР чемпионы болсаң да спорт шеберін бермейтін, себебі ҚазССР Советтер одағында жүлделі орын алу керек, Қазақстанның туы екі-ақ жағдайда көтеріледі. Ол Президентіміз басқа елге барғанда және спортшыларымыз жеңіске жеткенде. Мемлекет дамыған сайын оның спортшылары алдыңғы орындарда жүлделі. Сол себептен де олар спортқа қаражатты аямайды.

Жастарымыз кешегі күш атасы атанған Балуан Шолақ, Қажымұқан аталарымыздан, кейінгі буыннан Әбдісалан Нұрмаханов, Әбілсейіт Айханов т.б сынды балуандарымыздың өнерінен үлгі алуы тиіс. Балуандық өнер қашанда жастардың дене сымбатын арттырып, батылдық жігерін жанып, елін, жерін, қорғауға әрдайым дайын болуға тәрбиелеу құралы

екендігін естен шығармау керек. Олардың кесенесін спорт сарайларының алдына қою керек.

Мен өзім жас кезден спорт қуып, мектепте спорттың 16 түрінен 1-2 разрядқа жетіп, ал институтта еркін күрестен Қазақстан чемпионы болып, СССР спорт шебері деген атаққа ие болғанымды мақтанышпен айта аламын.

Халқыма, әсіресе жастарға беретін бір ұсынысым: «егер денсаулығыңыз жақсы болсын десеніз, міндетті түрде спорттың бір-екі түрімен шұғылданыңыз, әсіресе шаңғы, велосипед теуіп, фитнес клубына не тренажер залына барып, далада жүгіріп, **күніне бір терлесеніз, денсаулығыңыз жақсы болады.** Жүгіру мен жаяу жүрген өте пайдалы. Терлегенде тамырыңның соғысы жоғары болуы керек, маңдайыңнан шыққан суық терді сыпырып тастайтындай. Қалаларда, таулы аймақтарда «таякпен жүрісті» көбейтіп, әдетке айналдыру қажет. Мұны «Скандинавиялық жүріс» дейді. Мысалы, 5,4 млн. халқы бар Финляндияда 3,2 млн. сауна, моншалары бар екен, ал бізде қанша?... Міне, салауатты өмірдің түп-тамыры қайда жатыр?

Қазіргі жастар арасында салауатты өмір ұстану сәнге айналып келеді. Өте дұрыс: арақ пен темекі – әлсіздердің ермегі. Қазақ деген талантты халықтың мүмкіндігі жоғары, мәселе соның бәрін тиімді пайдалануда ғой. Біз озық білімі бар, ғылымы бар,

денсаулығы мықты халық болуымыз қажет. Бүгінгі таңда бізге креативті халық ретінде инновациялық жаңалықтарды ашу қажеттілігі туындап отыр. Сонда ғана ертең «білімді қоғам», «білімді ел», дүниежүзілік бәсекелестікке қабілетті мемлекет бола аламыз. Осыны міндетті түрде орындауды көздеуді мақсат ету керек.

*Қанишалықты дамысақ та, Қазірден бастап ауылға
космосты игерсек те, түбі асар жасау керек
біз ауылға ораламыз*

15 Ауыл

Ашығын айту керек, Кеңес Одағы жүйесінде қазақ ауылы жақсы дамыды. Себебі, кеңестік саясат Қазақстанды о бастан Одақты ауылшаруашылық өнімдерімен қамтамасыз ететін аграрлық ел жасағаны белгілі. Сондықтан осы саланы керек-жарақпен молынан қамтамасыз етіп, қатты дамытты. Ол кезде мектеп бітірген жастар екі жыл ауылшаруашылығында еңбек өтілі болса ғана жоғары оқу орындарына (ЖОО) түсуге жолдама алатын. Мұның астарында да неғұрлым жастарды осы салада қалдыру саясаты жатты: екі жылда қара жұмысқа үйреніп қалған, шаңырақ

құрған, т.б. жеке өмірінде өзгерістер болған көпшілік жастар ауылшаруашылық саласында қалып қоятын. Оларға жақсы жағдайлар жасалды: ауылда жол, байланыс, кітапхана, мәдениет үйі, спорт кешендері сынды мәдениет ошақтары, моншасына дейін бар болатын. Жалпы, ауыл жақсы дамып, оның әл-ауқаты, тыныс-тіршілігі, тұрмысы айтарлықтай деңгейде болғандығын өз көзімізбен көрдік, ауылда өсіп, тәлім-тәрбие алдық. *Ауыл сол кезде қазақ халқының өзегі болды.*

1991 жылы егемендігімізді алған кезден бастап, осы дамып тұрған саланы кері кетіріп алғанымыз – ең үлкен қателігіміз болды. Миллиондаған бас мал, техника, т.б. санаулы уақытта құртылды. Ауылға мемлекет тарапынан көңіл бөлінбегендіктен, азып-тозуға ұшырады, ауылдың халқы қалаға қарай қоныс аударды. Қазіргі жағдайда қалаларда көп баламен баспанасыз времянка жалдап жүрген мыңдаған отбасылар осы жағдайдың құрбаны болғандар десе болады.

Жалпы, 90-шы жылдардағы реформаның салмағы ауылға ауыр тиіп, ауыл тоқырап қалды. Кейінгі жылдары ауылдың жағдайы жөнделе бастады, қаржы бөлініп инфрақұрылымдар салынды. Бірақ әлі де ауыл еңсесі тіктеліп кете қойған жоқ. [22,23].

Өңіміз түгіл түсімізге кірмеген нарықтық жүйе ойда жоқта келіп, өз заңдылығын орнатты. Қазақ халқы

тағы сендей соғылысып, жананы бірден қабылдай алмай, аңтарылды. Әрине, нарықтық жағдай болған соң, мемлекет тұрмысы төмен отбасыларға жақсы жалақы төленетін жұмыс тауып бере алмайды. Бірақ мемлекеттің халыққа қызметі – балаларға бөлінетін әлеуметтік көмектен, баспанамен қамтамасыз етуден, медициналық және әлеуметтік сақтандырумен қамтамасыз ету парызы.

Қазіргі ауылдың жағдайын қысқаша айтсақ, жұмыссыздық орташа есеппен алғанда 75-80 пайызды, кей жерлерінде 85 пайызды құрайды. Статистика жүргізу үшін мен аудандарды, оңтүстік облыстарды аралап, бұған көз жеткіздім. Егер ауылда жұмыспен қамтылған мұғалімдер мен дәрігерлер, әкімшілік және шаруа қожалықтары қызметкерлерін алып тастасақ, жұмыссыздық саны шыға келеді. Көбінесе, ауыл жастары жұмыссыз. Жазда 2-3 ай қалаға барып, әр жерде істейді, күзде қайтып келіп жұмыссыз отырады. Олардың бұдан соң жаман жолға түспейтініне кім кепіл? Қыздардың тағдыры одан да қиын, айтуға да ұяласың, жүрегің ауырады. Кейінгі кезде қазақ жастарының арасында баратын жері, басатын тауы болмағандықтан наркомания, ұрлық, мал ұрлау өршіп, бұзақылық, суицид көбейіп барады. Жұмыссыздықтың салдарынан кейбір жастарымыз шет елде діни экстремизм, терроризм, камикадзе, жиһадқа бару жолына

түсуде. Осының барлығы жұмыссыздықтың салдары емес пе? Өкінішке орай қазір ауылда ең тиімді жұмыс ол мал бағу емес, керісінше мал ұрлау. Ұрлықшыны таба қалған жағдайда қарапайым қазаққа көмектесудің орнына жергілікті құқық қорғау органдары өздері ұрлықшылармен бірге екендігі мысалдары халыққа мәлім. Бұл масқара емес пе?

Үкімет біздің елде 5 пайыз жұмыссыздық бар дегенді айтады, бұл статистикалық жағынан дұрыс есептелмеген. Мұндай «рекордпен» Дүниежүзілік Гиннестер кітабына кірер едік. Өтіріктің де шегі болуы керек қой! Еуропаның кейбір елдерінде жұмыссыздық 15-25%, орта есеппен 10%-нан асады. Бізде 2,7 млн. адам өзін-өзі қамтамасыз етеді дейді, негізінде олар жұмыссыз жүргендер. Олар зейнетақы, дәрігерлік сақтандыру жүйесінен тыс қалып, бірнеше жылдар бойы құқықтары тапталып отыр. Яғни, халқымыздың 20%-на жағдай жасалмай, жұмыссыз отыр. Олардың басым көпшілігі ауылды жерде. Мұнымен ешкімнің ісі жоқ, ал жергілікті билік органдары жылда «халықтың жағдайы жақсы» деп жалған мәлімет беріп отырады. Біз осылайша ауыл адамдарын «кедейлік қақпанына» түсіріп қойғанбыз: олардың өз істерін ашып, табыс табуын қолдамаймыз, пара беріп, бюджеттен алатын жәрдемақыларға күн көруге байлап қойғанбыз.

Қазір адамның бәрі бір сортқа айналып бара жатқандай, оның аты «**ыңғайлы адам**», немқұрайлық,

бәрі жақсы, ешқандай проблема жоқ сияқты болып көрінеді. Ең жаманы — бізде өтірік ақпарат беру, істен гөрі қағаз жүзінде есеп беру әдетке айналған. Өтірік айту қанға сіңді. Себебі тапсырма сондай, адамды емес, қалтаны ойлайтын заман болды. Ал жұмыс таппай, жәрдемақы сұрай қалған жағдайда, оны алу үшін: «Мен саған барлық құжаттарыңды жасаймын, бірақ жәрдемақының 50%-н маған бересің» деген шенеуніктер де табылып жатады.

Мемлекет тарапынан бөлінген субсидияның 86%-ы ірі холдингтер мен компанияларға бөлінсе, ал ұсақ, орта шаруашылықтарға 14% ғана беріледі екен. Бұл ақылға сыймайды емес пе? Ауылға бөлінген ақша шаруа қожалықтарына жетпей жатыр. Билік ол қалай жұмсалып жатыр, одан бейхабар. Сонда қарапайым ауылдағы қазаққа жаны ашитын жан болмағаны ма?» [23].

Техника мәселесіне келер болсақ, біз үлкен дағдарыс алдындамыз. Мысалы, еліміздің ауыл шаруашылығы саласындағы техникалық парктердің 50-70%-ы тозған. Техникалардың жұмыс істеу мерзімі әлдеқашан өтіп, ескірген. Оларды қайта жаңғырту (амортизациялық) бағдарламасы жоқ, т.б. Мамандардың ауылға бармайтын себебі, айлық төмен, жастарға жағдай жасалынбаған, күн көрісі қиын.

Ауылды қалай дамытамыз?

Ауылда 45%, яғни 8 млннан астам халқымыз тұрады, оның көбі өзіміздің қара-көздер. «Ауылы-

на қарап азаматын таны», - дейді қазақ. Ауылға бара қалсақ, ұяламыз. Ұсақ шаруа қожалықтарына қолдағы көптеген жеке жер телімдерін игеруге жаңа техника, технология жетіспейді. Олар ірі шаруашылықтармен бәсекеге түсе алмайды, өнімдері өтпейді, өтсе де арзан бағаға сұрайды. Сондықтан ұсақ шаруа қожалықтарын біріктіріп, ауылшаруашылығын кооперациялау қажет және ол үшін «кооперация туралы» заңды тезірек іске асыру керек. Әр ауданда бір немесе екі техникалық сервис орталықтарын құру және ауыл шаруашылығын жаңаша **ұжымдастыру** қажеттілігі туындауда. Ал оның негізі – **кооперация**. Бұл жерде тікелей мемлекеттік қолдау қажет. Жер туралы біраз ұсыныстар жоғарыда айтылып кетті. Ең бастысы, ауылшаруашылығы өндірісіне субсидиялар мен арзан несиелердің көптеп бөлінуін, олардың жергілікті жерге жетуін қадағалау керек. Сонда ғана инвестиция тиісті жерге салынады, жұмыс орны көбейіп, ауыл серпіліс алатын болады.

Ауылда **тұтыну кооперацияларын** құра отырып, қосымша инвестиция тарту, тауар өндіру, өңдеу жұмыстарын жандандыру қажет. Бұған АҚШ, Канада, Еуроодақ елдерінің тәжірибелері дәлел бола алады. Озық шетел мемлекеттеріндегідей, бізде де **«білімді технологиялық ауылдар керек»**. Оны «Жаңа ауыл» деп те атауға болады. Оларды біз Шортандыда, Алматы

маңындағы КИЗ бен КНИИТЖ агроқалашықтарында, т.б жерлерде құруымызға болады. Мысалы, Сингапур елінің ауылшаруашылық өнімдер өндірісіндегі заманауи технологияларға негізделген 10 ғылыми-өндірістік паркін құру бағдарламасын пайдалануға болады. Онда әртүрлі бағыттағы шамамен 500 ферма сыйыстыруды көздеген 1,7 мың га жер бөлінген.

«Жаңа холдингтер құру». Егер осылай есепсіз пайдалана берсек, 40-50 жылдан кейін мұнай-газ қазба байлықтары бітеді. Біз ұрпаққа не қалдырамыз? АҚШ-тың мұнай, газ, т.б қазба-байлықтарын зерттей отырып, болашағын ойлағандықтан оларды шетелден сатып алуда. Ал біздің Үкімет неге осы жағын ойламайды? Сонда біздің немерелеріміз: «сіздер өркениетке не жасадыңыздар деп сұрақ қоймай ма»? Жалпы, біздің негізгі «брендiміз» мұнай-газ емес (мүмкін олар шенеуніктердікі шығар), ол — ғасырлардан бері келе жатқан атакәсіп — мал мен егін өнімдері. Қалай айтсаңыз да, бізді шетел аграрлы мемлекет деп түсінеді. Өткен ғасырдың 90-жылдарының басында ауыл-шаруашылығы табысының көлемі, жалпы ішкі өнімге (ЖІӨ) шаққанда, 27-29%-ға дейін баратын, ал қазір бар болғаны 5%. 20%-ға дейін өсірген жағдайда әлдеқайда тиімді болар еді.

Ауыл мен қаланың арасы мүлдем алшақтап кетті. Ауылда түк қалмаса, әрине жастар қалаға

қарай сырғиды. Бәріміз ауылда өсіп-өндік, ауылдың тәрбиесін алдық, қалаға да ауылдан келдік. Баяғыда анда-санда ауылдан ақша да келетін, ет те, сүт те, құрт та келетін. Қазір ғой ауылдан мұндай дүниелер ағылып келмейді. Енді қаладан ауылға таситын қоғамда өмір сүрудеміз. Қайтарымы болу керек емес пе? Ендеше, мемлекеттік саясат бетті ауылға бұрса нұр үстіне нұр болар еді. Жеңіл несие мен инвестицияны ауылға салу керек.

Бала тапқан аналарға қандай жағдайлар жасап, мүмкіндіктер қарастырудамыз? Егер босанған ана мұғалім болса, сол мұғалімдік жалақысын өзгертпей, дәрігер болса, сол дәрігерлік еңбекақысын қалдыру керек. Дамыған мемлекеттерде босанған анаға жұмыстың үлкені сол деп, айлығын қалдырады және нәрестенің өсіп-дамуына жағдай жасайды. Бізде ше? Біздің елімізде босанған әйел сыртқа шығып қалады. Нәрестеге берілетін жөргекақы болса, арзымайтын тиын-тебен. Дүниеге келген әр балаға кем дегенде 10 мың доллар беруге еліміздің қазба байлықтары жетеді. «Бала ту, бала тап» дегенмен аналар бала таба бермейді. Баласын бағып-қағуға еш жағдайы келмей, мүмкіншілігі болмаса, қалай бала таппақ? Халықтың санын көбейтуде алдымен ана мен бала мәселесін шешу туралы Парламент заң қабылдауы керек, сонда ауыл да өседі.

Қазір бізде азық-түлік, ет пен сүттің шамамен 40% шеттен келеді. Керісінше, біз сатуымыз керек емес пе? Қазақстан осынша байлығымен атакәсібіміз – малмен елімізді қамтамасыз ете алмаса, болашағымыз қандай болмақ? Сол себептен **Қазақстанда «Мал өнімдері» және «Астық» холдингтерін құруды мемлекет қолға алуы керек.** Тез арада дүниежүзінде алдыңғы орын алуға бар күшті жұмсап, ауылды да жоғалтып алмаудың амалдарын іздеген жөн. Біздің ел мал өнімдерін дамытудың жолын біледі. Кезінде **Тұрар Рысқұлов** РСФСР Совнаркомы төрағасының 11 жыл бойы орынбасары болып тұрғанында, Сталинге: *«Жолдас Сталин, ет – валюта. Мал өнімдерін дайындап, Еуропаға ет сатып, одан түскен қаражатқа өндірісте істейтін маман-инженер даярлайық»* деген. Осы сөздің мәні қазір де маңызды. Кеңестер Одағы тұсында Қазақстан сыртқа 300 мың тоннадан астам жоғары сапалы мал өнімдерін шығарғанын ескерсек, бүгіннен бастап мал шаруашылығын жандандыруды жолға қою қажет, ертең кеш болады.

Әлі де болса біз дүниежүзінде ауылшаруашылық өнімдері арқылы бәсекеге түсе аламыз. Себебі, әлемде алдағы 30 жылда ауылшаруашылық өніміне 2 еседен көп сұраныс туады, ал су тапшылығы 50-60%-ға дейін өседі. Осы мүмкіндікті пайдаланған дұрыс.

Көп жылдар бойы күн-көріс үшін өмір сүріп келдік. Ал енді жақсы өмір, білімді қоғам үшін қызмет етейік

Саны аз халық қыруар байлықты ұстап тұра алмайды. Сондықтан халқымыздың санын тез арада көбейтпей, байқуатты мемлекетке айналуымыз екі талай

16 Адам

Қоғамды дамытудың жалғыз сенімді стратегиялық мақсаты адам капиталын сапалы дамыту болып табылады. Қазіргі әлемде тек адамды инвестициялау арқылы мемлекетті бәсекеге қабілетті ете алады. Себебі, адамға салған 1 доллар кемінде 100 доллар болып қайтатындығын зерттеулер дәлелдеді. Ал үкімет болса, адам өмірінің сапасын арттыруға барын салуы керек.

Халық саны мен әр отбасының өмір сүру жағдайын жақсартпай, сапасын өсірмей, жүз жерден бай болсақ та, ешқандай нәтиже шықпайды. Алдағы 20-25 жылда адам тапшылығы туады, сонда «әттең біздің аталарымыз осы жағын ойламағаны ма?» демей ме кейінгі ұрпақ. Біз қазір адам потенциалын көтеріп, қазақтың санын көбейтуге күш жұмсағанымыз жөн. Керек десеңіз, тек мемлекеттік тұрғыдан ғана қолдау көрсетіп қана қоймай, қалталы азаматтар да халқының

санын көбейтуге өз үлестерін қосқаны дұрыс. Жауынан кейінгі саңырауқұлақтай аяқ астынан шыға келген, ел есебінен байыған миллиардерлер қайда жүр? Неге мұнайлы өңірдің халқы, әсіресе ауыл халқы ең кедейшілікте өмір сүруі керек. Халқымыздың саны өсуі үшін босанған әйелдің жөргек ақысын сол жұмыс істеп жүрген кездегі жалақысы күйінде қалдыру керек. Бала тәрбиелеп өсіру жұмыстың үлкені деп білген абзал. Сонда ғана тиімді нәтиже болары анық. Біздің жеріміздің аумағын, жер байлығын игеру үшін халқымыздың саны кем дегенде 30 млн-ға жетуі керек. **Саны аз халықтың сансыз көп** байлықты ұстап тұруы қиынға соғады емес пе? Сондықтан ел болашағын қазірден ойлап, демографиялық саясатты елге барынша жақындату тетіктерін енгізу қажет.

Базарға барып көріңізші, онда тауарлардың 70 пайызы шетелдікі, әсіресе киім-кешек, т.б. тұтыну тауарлары. Әрине жүз пайыз Қазақстанның тауарлары болуы шарт емес, дегенмен өнімдерді жеткілікті деңгейде өзімізде өндіруге мүмкіндігіміз бар.

Еліміздің алтын діңгегі – ауылды алайық, онда бір отбасында ерлі-зайыптылардан басқа орта есеппен үш бала бар дейік. Үлкені университетте, ортаншысы колледжде, кішісі мектепте. Үйдегі ерлі-зайыптының біреуі ғана, мұғалім немесе дәрігер болып жұмыс істейді. Айлығы орта есеппен 60-70 мың теңге. Ал енді

есептейікші, осы балаларды қалай өсіреді, киіндіреді, тамақтандырады, оқытады? Оқудың бәрі ақылы, университетте орта есеппен 600 мың теңге, колледждер 200 мың теңге. Оның сыртында киімі, тамағы, жүріс-тұрысы, баратын той-томалағы, жолы тағы бар. Оған ақшаны қайдан табады? Тапқан табысы тамақ пен киім-кешекке де жетпейді.

Ауылда тұрудың ең ыңғайлы жолы – мал өсіріп, егін егіп, табыс тауып, сол арқылы бала оқыту. Бір қара малды өсіріп сату үшін үш жыл керек. Балаларды оқыту үшін 5-6 ірі қара мал жинап, оларды сатып, орнын толықтырып тұру керек. Оған оншақты жыл кетеді. Сонда ата-анасы баланың 1-сыныбынан бастап оқуға мал жинауға тиіс қой. Малды бағудың қиыншылығы өз алдына. Оның жем-шөбі, жайылымның жоқтығы, т.б. бағу шығындары бар. Бұл кәсіп екінің бірінің қолынан келе де бермейді. Сол себептен жастардың бірен-сараңы осы жолмен оқуға түсіп, қалғаны қолынан не келсе, соны істеп, дала мен қалада қаңғырып, жұмыссыздар санын көбейтуде. Қолы босының біразы ішімдікке салынып, бұзылып, ал кейбірі мыңдаған діни сектаның құрбаны болып, т.б. теріс жолдарға түсіп кетеді.

Егер байлардың балалары оқуға АҚШ, Еуропаға, т.б. шетелге кетсе, ал ауылдағы балалардың қаламен салыстырғанда білім сапасының нашарлығынан,

бірен-сараны ғана болмаса, олардың оқуға түсуге жағдайы келмейді. Мұғалімдер ескі біліммен жүреді, жаңалық аз, оның үстіне сырттай оқып, 20-30%-ы диплом сатып алғандар. Шығарайын десе туысы, танысы, не ауданда, не облыста дөкейі барлар, осылайша «қол қолды, қол бетті» жуып, сыбайластық жайлап кеткен. Керек болса, банктен несие алып, оны басшыға беріп, жұмысқа тұрып, не айлық алмай, не несиені қайтара алмай, сарсаңға түсіп жүргендер де бар. Парасыз бір қадам баса алмайсың. «Қайда барсаң да Қорқыттың көрі» демекші, біз осы қалпымызбен қайда бара жатырмыз? Осы былыққа әбден белшесінен батқан пара беру жаңа қадам басып келе жатқан жастарды да уландырып жатыр ғой. Бар мәселе осында жатыр. «Әй» дер әже, «қой» дер қожа жоқ.

Қазір тәрбиенің нашарлығынан адамды оның қандай адам, санасы мен қабілеттілігі қандай екендігімен бағаламайды. Керісінше, оның қандай атағы, танысы бар, байлығымен бағалайтын болды. Мұның бәрі миында не бар екені қажеті жоқ, қолында, қалтаңда қандай байлығың бар, сол қажет...

Қазірге дейін жоғары оқу орындарының 85-90%-ы ақылы түрде болып келді. Қай ауылдың баласы оқи алады? Енді ғана берілетін квота, грант көбейе бастады. Көптеген жеке меншік оқу орындарында білім сапасы өте төмен. Өкінішке орай дипломы көп, білімсіз

болып барамыз. Жалпы біз де, қоғам да күнделікті дүниежүзінде болып жатқан жаңалықтарға ілесе алмай келеміз.

Жалпы қазақ тойшыл халық. Қуанышты атау дұрыс та шығар. Бірақ, Абай айтпақшы, біз қазақ **халқы ысырапшылдыққа жақын**, «бекер мал шашпақ» халықпыз. Несие алсақ та, тіпті қарызданып болса да намысқа басып той жасаймыз. Оны орнымен жасаса, әрине дұрыс. Кейде артық кетіп те жатамыз, өйткені қазақ – мақтан сүйгіш халық. Бірінен бірі озып, ерекшеленгісі келеді. Тойға адам шақыру да жарыс, ысырап қыламыз. Тойға барып сөз сөйлеп, бір-бірімізді қайталап та жатамыз. Ол да бір «мәртебе». Тіпті сөз бермесе, өкпелейміз. Тойда демалудың орнына шаршайсың, сол сөзді тыңдап отырған адамды да көрмейсің. Той бәсекеге айналып бара жатқаны қынжылтады. Тойды мәдениетті және ысырапсыз етіп өткізу жағы ақсап жатыр.

Қазір ойдың заманы емес, тойдың заманы болды.

Меніңше, қазақтың жақсы әдет-ғұрыптарын алып, қазіргі заманға лайықты етіп, креативті өзгерістер жасау керек. Осы тұста жастардан жанашылдық күтеміз. Бүгінгі жастар ысырапшылдық пен бос мақтанудан азат болса екен. Тойдың рационалды өтуіне ықпал жасап, артық шығындарды қысқартуға қадам жасап, тойдың ағайынның басын қосатын, ауыз бірлік, аға

буын мен кейінгі буынның сабақтастығы жүзеге асатын шағын жиын, думан ретінде өтуіне атсалысса ләзім. Бізге мақтаншақтықтан гөрі, Абай айтпақшы, үлкендік жетіспейді. Қадірлейтін адам іздейік. «Өз қадірін білген адам басқаның да қадірін біледі».

Менің ойымша, осы өтпелі кезеңде әр түрлі себептермен байқамай ұрынып қалған, кедей отбасыларына көмек ретінде, жалпы рухани құндылығымызды көтеру үшін, бизнесмендердің қолдауымен әр облыста бір **«Меценаттық қор»** ашса жөн болар еді. Парламент осыны ескеріп, заң қабылдаса, қане. Біз жастарды өз елінің патриоты етіп тәрбиелеу үшін БАҚ-да рухты күшейтетін бағдарламаларды көбейтуіміз қажет. Сонда бұл қордың мәдениетіміздің дамуына әсері өте зор болмақ.

Егемендігімізді алғалы 30 жыл болды. Әр адамға керегі не? Осы сұраққа бір жауап керек. Ол адам сапалы өмір сүру үшін ең керегі білім, денсаулық, жұмыс, тамақ, күнкөріс деңгейі және тыныштық. Соңғысы, Құдайға шүкір, бар. Жағдайы барларға сөз жоқ. Қазір бізге керегі – жағдайы нашар, ең төменгі тұтыну деңгейінде жүрген жанұяларға көмек беру, халықтың өмір сүру деңгейін төмендетпеу. Көріп жүрміз барлық жерде, оттың шығатыны күн көрістің нашарлығынан, шетелдерде, қоғамда трансформация жүріп жатыр, әсіресе руханисыздық күшейуде. Ол үшін Үкімет әр

адам тұтынатын тамақ, киім-кешек, білім, денсаулық салаларына **ең төменгі әлеуметтік-экономикалық нормативтерді жасап және оларды әлеуметтік-шарт ретінде халықпен бірге бекіту арқылы кедейліксіз өмірді қамтамасыз етуге болады. Оған Қазақстанның жағдайы жетеді.** Мұны әр адамға ашық айту керек, міне, бүгін біздің экономикамыздың дамуы мына дейгейде, сізге көмек-жәрдем мынадай. Ал ертең экономиканың өзгеруіне байланысты, не түседі, не өседі? Ал, бірақ, ең төменгі күнкөріске беретін жәрдем осы қалыптан түспейді, көтерілмесе.

Осы төменгі күнкөріс қалпын білген адам енді алға талпына бастайды, неге сүйену керектігін білетін де болады. Басқасын айтпағанда адамдар қайда барарын білмегендіктен түрлі идеологияларға, діни ағымдарға, қақтығыстарға беріліп кетпейді. Ал бізде қазір қалай? Экономика өссе, жоқ әлде түсіп кетсе де бәрі бір сол жағдай. Қайта тұтыну заттары қымбаттап кетеді, күнкөріс төмендейді. **Экономиканы әр адамға байлайтын уақыт келді. Сонда адам қоғамға керек екенін сезінеді.** Абай айтпақшы, ол да дүниенің бір «кірпіші» болып қалануға, өз қабілетін арттыруға бет бұрады. Қазір егер сұрай қалсаңыз үлкенінен де, кішісінен де «бір менің қолымнан не келеді?» деген сөзді естисіз, өкінішті-ақ. Абай заманындағыдай бір дәрменсіздікті байқайсың.

Тәуелсіздігімізді ел болып көтеруіміз қажет. Экономиканы көтеру ол тек үш биліктің қолында емес, халықтың қолында екенін тек осылай шешкенде ғана дәлелдейміз. Және басқа елдермен бәсекелестікке түсе аламыз. Бұл туралы ұсыныстарым қосымшада берілген. Тоқ етерін айтсақ, бізде **әр адам өзінің жеке** рухани мүмкіндігін және кәсіби қабілетін тікелей іске асыруына жағдай жасалғанын білмей және алға талпынбай өзгеріс болуы екіталай.

Елімізде жаманды-жақсылы өндіріс зауыттарын салдық. **Ал адам зауытын салу қиынның қиыны-ақ.** Біз осы екі зауытты толық салып бітіргенде ғана басқалардан озамыз. Рухты, моральды тазарту технологиясын табу ХХІ ғ. адамзаттың алдындағы ең өзекті мәселе болмақ. Рухты нәпсіден, шайтани жолдан, немқұрайлылықтан, т.б. жаман қасиеттерден тазарту жолын табу қажет. Бізге қазір ақшадан гөрі, ақыл-ой, ұлттық идеялар, рухани-ақылақтық білімді алға шығаратын жаңа жобалар жетпей жатыр. Сондықтан ең құнды капитал – адамның ақыл-ойы мен рухын көтеруге күш жұмсау керек.

ХХІ ғасырда әрбір адам, әсіресе жастар бәсекелестікке түседі. Себебі, қазір **креативті экономиканың** заманы, ғаламтор арқылы дүниежүзіне жол ашық. Тек сапалы білімі бар, ғылымды меңгерген жастар түрлі салада бәсекелестікке түсіп, өз елін биікке

көтере алады. Қазақ жастары әрқашан алда болуы керек. Ол үшін балабақшадан бастап мектеп, орта және жоғары оқу орны, кіші, орта кәсіп, өндіріс, Мемлекет пен Президентке дейін, яғни адам өмірінің барлық саласына **бәсекелестік идеясы** енгізілгені жөн.

Өркениетті елдердегідей бізде **кәсіби бағдарлама** жасалуы керек. Жас кезден балаларымыздың қандай кәсіппен айналысатынын, олардың талабын, талантын, психологиялық, кәсіби жағынан икемін тезірек анықтап, сол мамандықты алуға билік көмек беруі қажет. Әйтпесе 2-3 диплом алып, жұмыссыз жүре беруге болады. Олардың басым көпшілігі қоғамдық пәндерден білім алған. Дамыған елдерді алар болсақ, олар негізгі табысының 77%-ын адам капиталын тиімді пайдаланғаннан, ал қалған 23%-ы негізгі қор, жер ресурстарынан алып отыр. Ал бізде керісінше. Осыдан-ақ біздің өте үлкен мүмкіндіктеріміздің бар екенін байқауға болады. Бізге ең керегі – адам сапасын арттыру, бүкіл қаржыны адамға жұмсау. Қай мемлекет осылай жасаса, сол ел ғана алға шығады. **Абай айтпақшы: «Өзіңе сен, өзіңді алып шығар, еңбегің мен ақылың екі жақтап»** [24]. Абай атамыздың бұл сөзі әр адамға, қазаққа және мемлекет билігіндегілерге ой салар бағдар емес пе?!

*Дінге сену – ол ақылдың,
сананың мәселесі*

17 Дін

Әлемдік діндердің: ислам, христиан, будда, католик, конфуцилық және өзге де ағымдардың өркениеттің дамуына тигізген «ықпалын», орасан қызметін айту керек. Сонымен қатар әлемдік діндер халықты адамгершілік азғындаудан, өркениетке тән емес әртүрлі шығындардан, қылмыстан нашар қорғауда және рухани жасампаздық пен ұлттық бірлікке қатысты міндеттеме де формалды сипат танытуда. Мұның барлығы әлемнің халықаралық қауіпсіздігіне ықпалын тигізеді. Діндарлық дінге сенетіндерді бақытты ететіндігін кім жоққа шығара алады?

Ғасырлар бойы қоғамның, мемлекеттердің дамуы көбінше ақылға емес, нарықтық қатынас пен жеке капиталға бағынса, ал қазір ХХІ ғасырда адами ақыл күші мен рухқа сенетін уақыт келді. Әйтпесе өте қауіпті катастрофаға душар болуымыз мүмкін. Осындайда әлемнің рухани мамандары үнемі алдыңғы орынға қатып қалған пікірлерден босап, сананы оятуға қабілетті идеяларды қойған дұрыс та шығар. Бұл тікелей әлемдік діндердің интеграциялануына және қайта жаңғыруына алып келер еді.

Сәулелі кісі іздейік, бір басқа қадір іздейік, ағайын. Ақыл адамның жолбасшы, жетекшісі. Ізгілікті пір тұтқан ақыл – адамзаттың зор байлығы, ең асылы. Әйтеуір тамақ тауып жүру айуанға жарасса да, адами өмір ақылмен ғана қасиетін сақтайды. Тереңірек алсақ, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардан соң ислам діні сүннит және шиит ағымдарына, ал олар болса, көптеген сала-салаға, топтарға бөлініп, майдаланып кетті. Өкінішке орай, діннің, дін идеологиясының бір жүйесі, ауытқымайтын **рухани концепциясы қалыптаспады**. Соның салдарынан дін ағымдары арасындағы кикілжің, талас-тартыс жалғасуда. Оны шетелден көрудеміз. Олар Мұхаммед пайғамбардың туының астында бірігудің орнына, керісінше бір-бірімен соғысып, әлемге мазақ болуда. Бізге де кері әсерін тигізуде.

Қазақ имандылықтан алыстап барады. Әртүрлі діни ағымдардың, секталардың саны осыдан біраз жыл бұрын 4500-ге жеткен [25]. Егер әр сектаға 200 адам кірсе, жүз мыңдаған ұрпақ уланады деген сөз. Ал вахабизм, салафиттерге жүздеп, мыңдап кіруде. Нәтижесінде жастарымыздың Сирияға, т.б елдерге кетіп қалғандығын да байқамай қалдық. Бұл сұмдық емес пе? Қазір қарап отырсақ, әлі де болса кетемін деп дайындалып жүргендерінің өзі қаншама! Осыдан кейін

дәстүр емес, діни ағымдардың шырмауына түскендер өз еліне келіп, қастандық жасамасына кім кепіл? Абай болайық, ағайын! Біздің қазақ кезінде діннің жөні осы екен деп, діни сауатсыздықтан сырттан келіп жатқан ағымды байқамай қалды емес пе? Көп жылдар бойы мемлекет тарапынан қадағалау да болмады, сондықтан ислам дінін толық түсіне алмаған біраз жастарымыз жүгенсіз кетті. Билік көрсе де көрмегендей болды. Кейінгі жылдары ғана осы мәселелерді реттей бастады. Көп қателіктер жіберіп алдық. Ал имамдарды алсақ, олардың кейбіреулері теріс істер жасап, ұятқа қалуда. Діни білімдері жоқ, дүмше молда екі әйел алады, тек байларға барып ақша талап етуді әдетке айналдырып алғандары бар.

Мектептерде «Дінтану негіздері» пәні енгізіліп, жалпы ислам мәдениетінің құндылықтары туралы сабақтар жүрсе, дұрыс түсініктерді қалыптастырсақ, мұның тәрбиелік мәні жоғары болар еді, жастар шатаспас еді.

Ең бастысы – халықтың діни білімі жағынан көзін ашқан дұрыс. Түркістанда **дін академиясын** құрып, діни білімді көтеріп, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың бір мазхабымен жүрудің жолында діни сауаттылық сапасын жақсарту керек. Тәлім-тәрбие мәселесінде діннің рөлі ерекше. Сондықтан жастардың мектепте,

жоғары оқу орындарында діни сауаттылығын арттырып, оларды ізгілікке, имандылыққа жетелеу қажет. Бұл ұсыныстар Түркістан жобасында бар [3].

Осы жерде Құдай бар ма деген сұраққа пікірлерді келтірейік.

Мұндай сұраққа жауап беру қиынның қиыны, басты бәйгеге тіккенмен бірдей. Баяғы заманда бәріне дін жауап беретін – Құдай бәрін жаратқан деп құранда да, басқа діндер де Құдайдың біреу екенін айтқан. Содан бері талай заман өтті, ғылым алға кетті, космосты, басқа планеталарды іздеудеміз. Бұл мәселеге жаңаша қарауға бола ма деген сұрақ та тууы мүмкін. Әрине қазірде көпшілігіміз сол сарынмен діннің жолымен жүрудеміз. Себебі осылай айту дұрыс та шығар, жеңіл, жайлы, ешкімді қарсы қоймаймыз т.б. Ғылымға да сенбейміз, ал екінші жағынан мынау аласапыран заманда ғылымды түсінгіміз де келмейді.

Құдайдың бар-жоғы туралы әлемдік кеңістікте ге-ниилер бастап, көптеген білгіштердің әр алуан пікірлері бар. Құдай бар деп те, жоқ деп те айтушылар жеткілікті, олар көпке белгілі. Бірақ әр адам әлемді, галлактиканы, бізді қоршаған ортаны, айналасына зер салып табиғаттың заңдылықтарын білгені дұрыс. Әлемнің даму заңдылықтарын ашумен Гераклит, Пифагор, Архимед, Аристотель, Платон, Авицена, Декарт, Цецерон, Птолемей, Коперник, Г.Галилей, И.Ньютон, И.Кант,

Г.Гегель, А.Эйнштейн, В.Вернадский, С.Хокинг т.б. айналысып теңдессіз үлес қалдырған. Мұндайда егер әлемнің даму заңдылықтарын Құдай жасады десеніз, онда ол Құдайдың шешімі солай болғаны, бірақ бұл Құдайдың бар болғанының дәлелі емес дейді әлемді зерттеген соңғы гениидің бірі С.Хокинг [26].

Б.з.д. III ғасырда өмір сүрген көне дәуір ғалымдарының бірі Аристарх айдың тұтылуы Құдайдың ісі емес, ол жердің көлеңкесі айға түскеннен дейді. Ол күн, ай, жер арақатынастары және олардың динамикалық қимылы арқылы тұтынуды дәлелдеген. Табиғаттың заңдылықтарының мемлекеттің заңдарынан өзгешелігі, оларды бұзуға болмайды.

Бұл жерде бір мәселе шешілмей тұр – ол әлемнің қалай жаралғандығы, кім жаратқандығы? Ғылым – ғылым болғаннан соң, оны зерттейтін ғалымдар болғаннан соң Құдайдың барлығын ғылымның алдында қою, іздену заңдылық сияқты. Құдай табиғаттың заңымен жүрген бе, жоқ әлде өзі жасаған ба?

Егер ғылымға сүйенсек, С.Хокинг «әлем кенеттен өзінен-өзі жаралды – ол табиғаттың заңына байланысты деп жазады. Ол бұл заңдарды Құдай жасауы да, жасамауы да мүмкін деп жазады. Бірақ Құдай табиғаттың заңын өзгерте алмайды, себебі егер өзгертсе онда ол заң болмағаны. Мүмкін Құдай бар нәрсені, яғни әлемді жаратылған заңмен қабылдаған шығар деген пікір де бар.

С.Хокингтың ойынша әлемді жарату үшін 3 нәрсе керек, ол салмағы бар материя (жер, тас, мұз, су, газ т.б.), екінші, энергия, ал үшіншісі, шексіз кеңістік, ауа. Осылардың қайдан келгеніне өзінің $E=mc^2$ әйгілі формуласымен жауап берген бір адам, ол гений – Альберт Эйнштейн.

Осы жерде кейбір ойшылдар энергия мен кеңістікті Құдай жаратқан дейді. Бұл жерде ғылым табиғаттың заңына сүйеніп басқаша дәлелдейді. Квантты физиканың заңы бойынша «Үлкен жарылыстан» соң әлем пайда болды дейді ғылым. Эйнштейннің теориясы бойынша тек үлкен жарылыстан соң уақыт пайда болды, ал оның алдында уақыт болмаған. Сонда бәрінің басында табиғаттың заңдары тұрды деген сөз. Осыдан келіп С.Хокинг – уақыт болмағанда қалай Құдай пайда болады? Құдайдың уақыты болмаған әлемді жасауға дейді.

Әрине әркім өзі біледі неге, кімге сенгісі келсе, соған сенеді. Бірақ, С.Хокинг Құдай жоқ дегенге саяды. Себебі, әлемді ешкім жасаған жоқ, ешкім біздің тағдырымызды басқара алмайды. Осыдан кейін оның пікірі бойынша жұмақ та жоқ, өлгеннен кейін өмір де жоқ. Бізде бір-ақ өмір бар, әлемнің заңдылығын түсіну, сонымен өмір сүру дейді ол [26].

Әлемнің қалай пайда болғанын осындай табиғаттың заңдарымен, физикалық заңдармен дәлелдеген

Альберт Эйнштейн, Стивен Хокинг т.б. гении ғалымдардың пікіріне құлақ аспауға тағы болмайды. Бірақ бір жаратқанға сенгісі келе ме, жоқ әлде табиғаттың заңдарына, ғылымға сене ме, әркімнің өз еркінде. Ғылымға да әлемнің заңдары белгісіз. Мүмкін ғылым алда ноосфераны игеруде басқа планетада тіршіліктің бар екендігін ашқанда, олардың қалай пайда болған заңдылықтарын ашқанда әлемнің тегі туралы тағы да жаңа заңдылықтар пайда болар. Бәрібір адамға бір сенім керек, мынау қайырсыз заманда өз тағдырымен өзі жалғыз қалмау керек сияқты. Ал бүкіл халыққа салсақ, олардың басым көпшілігі дінге сенеді. Құдайдың бар екендігіне жүгінеді. Мысалы Еуропа халықтарының 18% дінге, Құдайға сенбесе, ал 27% бір рухани күштің бар екендігіне сенеді, 52% Құдайға сенеді, жүгінеді. Мұсылман елдерінің басым көпшілігі Құдайға сенеді де, жүгінеді де [27]. Бұл пәниде жұмақ дегеніміз – адам өмірінде көптен бері өзімізді жетілдіру үшін жинап терген ішкі жан дүниеміз, рухани және материалды мүмкіндігімізді толық меңгеру деп ойлаймын.

*Қазақстанның жаңа дәуірі
жастардың ақылы мен санасында*

18 Жастар

Жастардың терең білім алуына, олардың тәлім-тәрбиесіне мән беру — маңызды іс. Қазір жастар арасында жұмыссыздық белең алып барады. **Абай айтпақшы: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Біреуі білсем екен демелік. Ал біз болсақ жанды тәнге бас ұрғыздық».** Мұнда Абай адам бойындағы жақсы мен жаман қасиеттерді ажырата отырып, талапты болуға, ізденімпаздыққа үндейді [21].

Қазіргі жастардың патриоттық отан-сүйгіштік сезімдерін көтеру үшін Бауыржан Момышұлы, Талғат Бигелдинов, Рақымжан Қошқарбаев, Қасым Қайсенов, Сабыр Рахимов т.б. батырларымыздың ерен еңбегін жастарға кеңінен насихаттау қажет. Оларға қоса Тоқтар Әубәкіров, Жақсылық Үшкемпіров, Шәміл Серіков, Илья Ильин, Геннадий Головкин, Қайрат Рысқұлбеков, Ләззат Асанова, Бекзат Саттарханов және де Мұстафа Өзтүрік, Батырхан Шүкенов сынды тұлғалардың өнегесінен сабақ алу керек. Бүгін ғана Еуразияға жарқ етіп жас талантты әнші Димаш Құдайбергенов шықты.

Ал ХХІ ғасырдың талабы тіпті бөлек, бұл — нарық жүйесі, капитализм заманы. Егер бұрынғы заманға көз жүгіртер болсақ, ағайының, туған-туысың, айналаң (мынау пәленшенің баласы еді ғой, әкесі жақсы адам болатын деп) көмектесетін. Ал қазір ақшаның құлы болған заман, қалада бір есіктен кіріп жүріп, бір-біріне көмек бермек түгіл, танымайдыда. Сондықтан Мемлекет тарапынан білімге, кіші кәсіпке, кәсіби мамандық беруге қолдау көрсетілуі тиіс. Егемендікті алғалы бері меншікті жекешелендіруде, біліп, білмей алғанымызды келешекке қайтаруымыз керек. Болашақ үшін бар мүмкіндікті жасайық. Жастар да біз «болашағымызға не қалдырмақшымыз?» - деп жаңаша ойлағаны жөн. Сонда ғана олардың бізден айырмашылығын көреміз. **Абай айтпақшы: «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ»** [24]. Міне, осылар қазіргілердің моральдық кодексіне айналса, шіркін! Сондықтан Абайдың осы өсиетін қайта жандандыруымыз қажет. Жастың жан қуаты арқылы ішкі қазынасын күшейту керек. Ол ақыл мен ғылымда жатыр.

Қазір көбінесе жастар тұрмысының төмендігіне байланысты әртүрлі себептермен **несие** алып, оны өтей алмай, қиындықтарға тап болып жүр, суицид, т.б оғаш нәрселерге ұрынғандары да бар. Себебізанды білмейді, өкінішті жағы — банктердің қанау саясаты өршіп тұр.

Шетелде несие 2-3% болса, ал бізде 15-20%-ды құрап отыр. Оған қоса түрлі қосымшалары мен санкциялары арқылы халықты «мәдениетті» түрде озбырлықпен тонайды. Мұндай жағдайда Үкімет, Парламент несие саясатын қайта қарап, жеңілдік жасап, шетелдегідей банктерді бір жүйеге келтіргені жөн. Неге әкімшілік сол банктің қасынан кеңес беретін арнайы орын ашпайды? Олар азаматтарды несие алардың алдында бәрін есептеп, ертең қарызға түсіп қалмайтындай етіп үйретуі керек. Сонда несие алатын талапкерлер ертеңгі жағдайын ойлап, бірі несиені алар еді, бірі алмас еді. Халыққа кеңінен насихат жүргізу арқылы қиындыққа түсіп қалмаудың жолын көрсету ләзім. Тіпті келешекті ойлар болсаң, әртүрлі несие алу ойыны арқылы балаларды мектептен бастап үйреткен дұрыс. **Жалпы кіші кәсіп саласы бойынша мектепке қажетті пән енгізу қажет.** Біз Астанада «Фолиант» баспасы арқылы 2015 жылы «Шағын бизнес негіздері» кітабын жазып, мектептерге, колледждерге оқу құралы ретінде ұсынған болатынбыз.

Жастарға айтатыным, әлем спиральмен жүруде, мұны гений суретші Леонардо да Винчи өзінің суретінде спиральды конструкция сияқты көрсеткен. Төртінші өндіріс революциясының арқасында жаңа технологиялардың жоғары деңгейде дамып келе жатыр. Жаңа технологиялардың ең биік жетістігі жа-

санды интеллект жасап шығару. «Ойлайтын машина» жасап шығару идеясы өткен ғасырдың 90-жылдарында интернеттің тарауынан басталып, «әй біз қайда қозғалудамыз?» деген бірінші ақылды машинаның даусы шықты. Бүгінгі жасанды интеллект карта арқылы сізге ең дұрыс жолды ұсынады, компьютердегі қатерлерді тез табады, Моцарттың кез келген симфониясын жаза алады т.б. Көп ұзамай миллиондаған машина жүргізушілер, бухгалтерлер, т.б. мамандар жұмыссыз қалмақшы, олардың орнын ақылды компьютерлер басатын болады. Жастар, әсіресе ауыл жастары мамандық таңдағанда осыны игеру керек.

Платон айтпақшы, қойыла беретін бір саяси сұрақ, келешекті кім басқару керек дегенге, қазіргі жаһандану заманында, интернет заманында әсіресе, көшбасшыларға керегі көрегенділік, себебі, олардың бәрі төрт құбыласы тең, бәрі бірегей потенциалы жоғары маман бола бермейді. Бізге керегі ата тегімізден қалыптасқан имунитет, жаңа темперамент, жетінші сезім. Осылар арқылы біз қандай да болса қиындықтарға төтеп бере алуымыз мүмкін және де жаңа өркениетке нық қадам басамыз. Біздің негізгі тиімді қаруымыз, қолдағы жойқын қару әскер емес, дрон емес, шексіз байлық емес, ол біздің жеке өзіміздің **адами қасиетіміз бен біліктілігіміз**. Елбасына, Мемлекетті басқаруға лайық біліммен қатар ең

керегі жаңа сезім-түйсік арқылы көрегенділік. Осындай қасиеті бар адам ел басқара алады демекпін. Компьютер, интернет, роботтандыру, жасанды интеллект эрасында біз бір тарихи сұрақты естен шығармауымыз қажет. **«Егер билік ел дамуына кедергі келтіретін теріс күштермен күресуге дайын болмаса, қай қоғамның да талқаны шығады».**

Қазіргі ақпараттар шөп-шаламы көп бір тасқын су сияқты. Себебі, ондағы қажет емес артық ақпараттар жастардың жақсы мен жаманнан айыруын қиындатуда. Бұдан біз тек «білімді қоғам» арқылы ғана ақ-қарасын ашып, құтыла аламыз. Жастар санасын дамытып, ізгілігін тәрбиелесе ғана жасанды интеллектке үстемдік жүргізе алады. Әйтпесе, жасанды интеллект адамнан үстем түсуі мүмкін. Адамдардың ақылы мен ой-санасы ғана емес, адами ізгі қасиеттері де жасанды интеллектті, машина-роботтарды реттеу, әрекетін уыстан шығармау арқылы өз-өзін әртүрлі қауіп-қатерден сақтауға болады. Адамзатты қорғайтын бір-ақ нәрсе бар, ол – дұрыс қарым-қатынас, келісім, бір-біріне деген сенім, адамның адамгершілік қасиетінде.

Төртінші өндіріс революциясы 6-ТУ-пен биотехнология арқылы біздің әлеуметтік қатынасымызды – эмпатиямызды шектеуде. Қазір әлемде 3,5 миллиард адам смартфон пайдаланады екен. Әсіресе жастары-

мыз кішкентай бала-шағаға дейін, интернеттен ажырамайды, күндіз де, түнде де, тамақ ішіп отырса да, спорт-тренажерларда да қасында қосулы тұратыны өтірік емес. Қазір адамдардың бір-бірімен жүздесу, сөйлесуі телефонсыз қиын болып барады, телефонға үңілген сұхбаттасың түріңе де қарамайтын кезге жеттік.

Қазіргі өмірдің өзі адамның ойлануына мұрсат бермейді, бәрі қол астыңда дайын тұрады. Интернетпен бірге келген ақпараттар легінің көптігі біздің адами қатынастарымызды азайтып, рухани азғындатуда. Сонда, «кімнің бойында мәдениет пен табиғат теңессе, ол қадірлі адам», - деген Шәкәрім сөзі қайда қалды? Жастар Шәкәрім бабаңыздың осы сөзін естен шығармай, іске асырғандарыңыз абзал болар еді.

«Енді бір ғасырдан соң қазақ халқын сендер танымайсыңдар. Жаңа ұлт ретінде қалыптастады. Түрі де, түсі де өзгереді. Санасы мүлде бөлек болады. Қазірдің өзінде-ақ өзгергенін байқайсыздар ма? Жігіттеріміз қандай әдемі! Қыздарымыз қандай сұлу! Мүсінді, келбетті, көркіне көз тоймайды» деп белгілі мемлекет қайраткері А. Асқаров айтқан еді. Себебі сіздерде біздегі сияқты Советтер Одағынан қалған коммунистік идеология жоқ, диктаторлық үстемдік жоқ, халық арасындағы Абай көрген алыс-тартыс, дау-

жанжал, ескінің жұрнағы жоқ. Сіздер жаңа заманның, ХХІ ғасырдың жастарысыздар, сіздерде ескіден қалған жүк жоқ. Білімдеріңіз сапалы, тілдеріңіз көптілді, ғаламтор арқылы, тағы басқа дүниежүзілік информация жеткілікті, цивилизациялық даму қайда бара жатқанын білесіздер. Сондықтан ұлы ойшыл демократ, рухани реформатор Абайға ең жақын ұрпақ сіздерсіздер. Мұндай жақындық бізге тарих алдында үлкен жауапкершілікті қажет етеді. Жастар Абай ілімі арқылы дүниеде болып жатқан келеңсіздікке қарап **рухани иммунитетін қалыптастырады**, жігер, күш, қайрат, тұрақты ұстанымы болады және де айналасына сезімтал, жанашырлықпен қарайтын болады.

*Кімнің бойында табиғат пен Табиғатты қорлаған-
мәдениет теңессе, сол қадірлі ды табиғаттың өзі
адам болады. жазалайды*

Шәкәрім

19 Табиғат

Табиғат пен адамның бір гармонияда болуы – жаратылыстың түп негізі, тірегі. Ата-бабаларымыз қалдырған Алтайдан Каспийге дейін кең байтақ жеріміз, 2,7 млн. шаршы шақырымға созылып жатқан

бай табиғатымыз бар елміз. Өкінішке орай, Кеңес Одағы кезінде орталықтың теріс саясатының кесірінен, Қазақстан жерінде экологияға теріс әсері бар химия, қорғасын, фосфор, ауыр металл өндіріс орындары көптеп салынып, соның салдарынан ұзақ жылдар бойы экология ласталып келді. Оған қосымша Семей, Капустин Яр, Байқоңыр, тағы басқа полигондарда жүздеген сынақтар жүргізіліп, экологиямызға, сол аймақтың тұрғындарының денсаулығына көп нұқсан келді. Мысалы, 1949-1991 жылдарға дейін Семей ядролық полигонында 470 ядролық сынақ-жарылыс жасалды. Оның салдарынан ауруға ұшыраған қаншама адам көз жұмғаны белгісіз. Тек сәулелі зақым (облучение) алғандардың саны 0,5 млн. адамнан асты, 2 млн. гектар ауылшаруашылық жері радиоактивті умен ластанған. Арал, Семей аймақтары экологиялық апат облыстары деп есептеледі. Арал теңізі көлемі бір ұрпақ өмірінде екі есеге кеміді. Республикада жылына 100 куб/км. керек судың орнына 34,6 куб/км. сумен қамтамасыз етіледі. Қазақстан сумен қамтамасыз етуде бір адамға шаққанда, ТМД елдерінде ең соңғы орында тұр [4]. Бізге су Қытай, Ресей, Қырғыз, Өзбек елдерінен келетін болғандықтан, мәселені түбегейлі қараған жөн. Су біз үшін ХХІ ғасыр проблемасы болмақ. Қазақстанда сумен қамтамасыз етудің стратегиялық бағдарламасы қажет.

Байқоңырдан ұшқан ракета қалдықтарының құлауы жергілікті халықтың денсаулығына кері әсер етуде. Осылардың әсерінен Қазақстанның сол аймақтардағы халқы әлі зардап шегуде. Мәселен, 2013 жылдың 2 шілдесінде «Протон-М» зымыран тасығыш Байқоңыр айлағында старт кезінде жерге құлады, бортта 600 тонна гептил, амил, керосин болған. Ресей тарапынан оның залалын өтеуге 90 млн. доллар шамасында өтемақы белгіленді. Келісімге келген күннің өзінде экологияға келтірілген зиянның орнын енді ешқандай көлемдегі қаражат толтыра алмасы анық. Егемен ел бола отырып, мұндай жағдайлардың орын алуы өкінішті, әрине!

Өндіріс қалдықтарының өзінің көлемі бірнеше млрд. тоннаға жетті. Мысалы, тек кен-байыту саласында 20 млрд. тоннадан астам өндіріс қалдықтары, оның ішінде 230 млн. тонна радиоактивті қалдықтар жиналған. Қазақстанда екінші ресурсты өндіріс қалдықтарын игеру – үлкен сала, ол өз кезегін күтіп тұр. Экологиялық таза өндірістер салуға үлкен инвестиция қажет. Қазақ жерінде де, дүниежүзіндегі сияқты, экология мәселесі өте өзекті. Осыған қарамастан, Қазақстанда табиғатты қорғауға бөлінген қаражат жылына бір адамға шаққанда 0,5 АҚШ долларынан аспайды. Бұл Еуразия елдерінің соңында тұрмыз деген сөз. Дүниежүзілік экологиялық рейтинг бойынша Қазақстан экологиясы өте нашар зонада тұр. Оның халқының физикалық

және генетикалық денсаулығына қауіп үлкен, ал екінші жағынан — табиғаты нашарлауда, флора және фауна құрылымы төмендеуде.

Ауыл шаруашылығының проблемалары өзінше бір төбе. Олар туралы жоғарыда айтылды да. Дұрыс игерілмегендіктен жердің 60%-ы құрғақшылыққа ұшырады. Антропогенді ауыртпалықтан Қазақстан жерінің басым көпшілігінде табиғат аясы бұзылған. Осы көп жылдан бергі қордаланған табиғатты қорғау мәселелері кезек күттірмейтін, көптеген қаржы және мемлекеттік деңгейдегі іс-шараларды қажет етеді [29,30].

Жер мәселесін кеңірек қарастырған жөн. Жалпы, адамзат тарихта бірінші рет жер планетасының биологиялық негізінің бұзылуына себепші және куә. Планетаның биологиялық принциптерін бұза отырып, шынында да, біз өз-өзімізді құрта бастадық. Адамзаттың бір жартысы тек баюды ойлап, өздерінің сол табиғаттың бір бөлшегі екенін ұмытып кетті. Табиғатты аялау біздің жан дүниемізге, психологиямызға, денсаулығымызға тікелей әсер етеді емес пе? Өкінішке орай, біз тек өзімізді жоғары санап, құлқымызды ойлаймыз да, жалпы тіршіліктің дамуына қызмет етуді ұмытып кетеміз. Абайдың дүниенің дамуы жөніндегі көзқарасында диалектикалық сарын басым. Ол табиғат құбылыстарын өзара бір-бірімен байланыста, үнемі

өзгерісте, дамуда болады, адамды қоршаған ортаның – табиғаттың ішкі сырын білім-ғылым арқылы білуге болады деп қарастырады.

Айтар болсақ, дүниежүзілік қоғам адам қоғамынан оқшау болса да, әлемдегі барлық тіршілікпен, тау мен жан-жануар, жәндік, өзен-су, өсімдіктермен, т.б. глобалды және биологиялық байланыста. Сол себептен де, тұрақты даму – бүкіл тіршіліктің қайнар көзі, біз болсақ, солардың бір бөлігіміз.

Табиғат барда біз де бармыз. Біз табиғаттың бір бөлігіміз. Осыны ұмытпайық, ағайын!

Олай болса, енді тіршіліктің келешегі адамзат қолында тұрғанын біз түсінуіміз керек. Біз не табиғатты сақтаймыз, не жердегі өмірді өзімізбен бірге жоқ қыламыз. Басқа жол жоқ. Тек табиғатпен гармонияда өмір сүру арқылы ғана біз келешегімізді бақытты ете аламыз. Экология өркениеті деген, міне, осы. ХХІ ғасыр «жасыл экономика» ғасыры болмақ.

Ғалымдардың айтуынша, адамзат қазір ғаламдық экологиялық апаттың бірінші сатысында тұр. Бірақ экологиялық тұйықтан шығатын мүмкіндіктер әлі бар, «қайтарымсыз нүктесінен» әлі өтпедік. Ол үшін дәл қазір іске кірісу керек.

«Ағаштың жемісін жеймін десең, түбіне балта шаппа», - дейді Сайф Сараи. Егер біз келешекте Жер планетамызда бақуатты тіршілік кеше беруді ойласақ, оны аялап ұстауымыз керек.

Жердің биосферасы адамзат пайдаланатын көптеген ресурстарға ие, бірақ олар сарқылуда және ғасырдың соңында бітуі мүмкін.

Адамзат тамақ өндірісінің 90% жер қыртысынан және мал өнімдерінен алады. Жердегі халық өсуде, ал өнім беретін жер көлемі күрт азаюда. БҰҰ болжамы бойынша 2050 жылы әлем халқы 3,3 млрд. өсіп, 9 млрд-тан аспақшы. Жер қыртысы адам өміріне жұтатын ауа мен ішетін су сияқты керек екенін түсінетін уақыт келді. Жер қыртысын биосфераның негізі, құнарлы жер қыртысы – адамзаттың аман-саулығы екенін академик Н.Н.Мойсеев айтқан [31].

Егер біз, шынымен, **қоғамды ізгілендіруге** қадам бассaq, онда ХХІ ғасырда қоғам мен табиғаттың үйлесімділікте дамуы үшін бірінші кезекте – «жалпы адамзаттық өркениет үйін» салу қажеттілігі болады. Квинтэссенция ретінде шектелген дағдарыс алдындағы декларацияда көрсетілген **энерго-экологиялық жаһандық стратегияны** Біріккен Ұлттар Ұйымында да қабылдау керек. Энергоэкономиканың кезеңі басталды, яғни әртүрлі апаттар мен экологиялық дағдарыстар болмайтын адамзаттың дамуы, қауіпсіздігі, жайлылығы, қалыптылығы үшін энергияны үнемдеу қолға алынады [1].

Ең қиын жағдайда «өлім аңғарынан» тығырықтан шығу жолы – ноосфералық энерго-экологияны

өндірісте қолдану және Күн энергиясын, сутекті отынды, магниттік энергияны тұтыну болмақ. Бұл **VI технологиялық укладты** игеруге негізделген ХХІ ғасырдың екінші ширегіндегі жаңа энергоэкологиялық революция, жаңа энерготұтынудың жаңа парадигмасы болады. Осы революциялық серпінді іске асыру үшін әлемдік өркениет серіктестігіне ауқымды күш жұмсау керек.

Қысқаша айтқанда, Қазақстанда көп жылдан бері қордаланып қалған, ластанған, қоқыр-соқыры көбейген табиғатты тазалаумен қатар, адам жанын, арын, моралін, ой-өрісін, психологиясын, рухани құндылықтарын тазартатын бізге үлкен «сыпырғыш» өте қажет.

Жоғары технологиялар экономикаға серпіліс береді

Керегіңді шетелден ал, бірақ соны қазақтың өз мүмкіндігімен ұштастыр

20 Технология

Дағдарыстың ең ауыры – **техника-технологиялық дағдарыс**. Қазақстанның қазіргі жағдайында сол техника-технологиялық дағдарыстың алдында тұрмыз. Себебі, өндірістің, ауыл шаруашылығының

техникалық қорлары 46-80 пайызға дейін ескіріп тозған, тіпті кейбір салаларында одан да асып түседі. Мысалы, Қазақстанға өте қажет энергетика саласын алсақ, техникалық құрал-жабдықтардың 72-75 пайызының тозығы жеткен. Мұның тікелей ұлттық қауіпсіздікке әсері бар, айталық, Ресейдің Сібірдегі ең ірі Саян-Шуша ГЭС-інің апатқа ұшырап, көп адам және материалдық шығынға батқанын еске түсірсек те жеткілікті.

Ғылыми-техникалық прогрестің өзегі – машина жасау, яғни, техника-технология саласы бізде артта қалып отыр. Қазір дүниежүзінің дамыған мемлекеттері VI технологиялық укладты қалыптастыруда. Олар: нанобиотехнология, гендік инженерия, информациялық-коммуникациялық технология, космостық технология. Бұл салаларда біздің үлесіміз жоқтың қасы. Жалпы, біз технологиялық укладтан 40-50 жыл артта қалып отырмыз. Біз түгілі, Ресейдің өзі әскери қолданбалы ғылымы, өндірісі күшті болса да, VI технологиялық укладтан әлемдегі үлесі 2-3 пайыз ғана. Шетелден келетін технология мен техника бізге қымбатқа түсуде, егер соны өзіміз шығаратын деңгейге жететін болсақ, біздің экономикамыз да оңтайланар еді. Қазір біздегі кезек күттірмейтін мәселе, осы салаларды дамыту болып отыр. Ол үшін, бір жағынан, технологиялар трансферт жолын пайдаланып, ал екінші

жағынан, өзіміздің ғылыми-техникалық потенциалымызды қолдана отырып, жаңа зауыт, фабрикалар салу қажет.

«Өзіміз өндірмей, өзіміз өспейміз» деген қағиданы ұстанған жөн. Әрине, ондай жағдайда үлкен инвестиция – қаражат керек. Әсіресе, ғылым мен техниканы қолдау арқылы инновациялық процестерді өндіріске ендіру — кезек күттірмейтін міндет. Себебі, жаңа технологияға байланысты ғылымның басымдылығы дүниежүзінде 4-5 жылда бір өзгеріп тұрады. Осыған орай Қазақстанда президенттің жарлығымен *«критический технологияның»* тізімін жасап іске асыру қажет. Егер бұрын критический технологияның негізін әскери сала, қару-жарақ құраса, ал қазір ХХІ ғасыр жаңа білімге әлеуметтік инновацияға басымдылық беру керек сияқты. Себебі адамның қажеттілігіне арналған мәселелер бірінші орынға шығу керек.

Мысалы Қазақстанға өте қажет салалар азық-түлік, жерімізді игеру, ауылға асар жасау, халықтың санын тез өсіру, қасаң тартқан сананы жаңарту, тәрбие, көне тарихымыз бен мәдениетімізді қайта жаңғырту, идеология мен діни экстремизм т.б. инвестициялық басымдылықтар беру қажет. Біз осы өзгерістерге ілесе отырып, бастаған істі өзіміздің менталитетімізге,

қазақтың ұқыптылығына, алғырлығына, білімділігіне сай етіп жасауымыз керек. «Шетелдің ғалымдарының айтқаны дұрыс па, жоқ, әлде бұрыс па?» деп біздің ғалымдардан сұрап жатқан адам бар ма? Қазақстанға инновациялық даму, жаңа материал, «композиттер», ақпараттық технология, космосты игеру, биотехнология, интернет технология М2М т.б. керек. Бұл салалардан біздің кенже қалып қойғанымызды ескеріп, Қазақстанда «технологиялық даму орталықтарын, технологиялық кластерлер» құру қажет. Ал оларды ғылыми түрде қамтамасыз ету үшін «Ұлттық ғылыми экспериментальды лабораториялар, ғылыми мектептерді ашуда, форсайт ізденістерге мемлекеттік деңгейдегі қолдау керек. Уақытысында Сталин ғалымдарға ерекше қолдау жасап, соның нәтижесінде атомдық реакторлар, космосты игеруге жаңа технологиялар келген.

Бізде әрбір 100 кәсіпорынның тек 7 %-ы ғана инновациялық қызметпен айналысатын болса, шетелде 60-70%-ға дейін, оның ішінде, Германияда 82,5%, Швецияда 75%-ды құрайды екен. Сондықтан, жаңа технологияларды енгізу арқылы инновацияны көтеру керек. Бұларды өндіріс, өнеркәсіп орындары мен ғылыми-зерттеу институттары, жоғары оқу орындары бірігіп жасағаны жөн. Ғылымның жетістігін нақты өндіріске енгізу тетіктері мемлекетімізде әлі дамымаған [33].

Бұдан 12 жыл бұрын Астанаға жастарды шоғырландыру үшін мынадай ұсыныс жасаған едім. Жас қаланы жастар арқылы дамытқымыз келсе, Астанаға экологиялық таза 3 зауыт салайық. Ол тігін фабрикасы (ақсап тұрған жеңілөнеркәсіпті дамыту үшін өте қажет); медициналық құрал жабдықтар фармацевтикалық зауыт (себебі біз бұл саладан «Давос» форумының бәсекелестігі бойынша соңында 94 орындамыз); және электронды зауыт салынса. Ал жанынан жастарға арналған арзан жатақханалар мен кәсіби-техникалық білім беру колледжі ашылса [34]. Міне осындай жаңа технологиялық ұсыныстар да іске аспай қалды.

Экономикамыздың **инженерлік жүйесі** ерекше көңіл аударуды қажет етеді, өйткені, инновация – тек ғылыми қызмет емес, сонымен қатар, көбіне инженерлік сала. Жыл сайын өтетін Дүниежүзілік Давос экономикалық форумында глобалды бәсекелестіктің индексі бойынша Қазақстан 2019–2020 жж. инновациялық дамуда 78 орында. Бұл артта қалу деген сөз. Өкінішке орай, бізде өндіріске инженерлер даярлау саласы артта қалып отыр. Мен 70-жылдардың басында Шымкент қорғасын зауытында агломерациялық, қорыту цехтарында алдымен слесарь, соңынан инженер болып істедім. Сонда противогаз киіп жұмыс істейтінбіз. Цехта 6-разряды бар сле-

сарь, мамандығы жағынан өте жоғары бағаланатын. Қазір мұндай мамандарды іздеп таба алмайсың. Оларды даярлау керек-ақ. Өкінішке орай, Қазақстанда жоғары технологиядан қанша инженер даярлау керек екенін білмейміз. Ал Ресей жоғары технологиядан 600 мың инженер маман даярлау керек екенін есептеп айтып отыр, іске де кірісті. Бұл саладағы жоғары оқу орындарының инженерлер даярлау деңгейі бізде сын көтермейді. Бұрынғыдай студенттерді 1-2 жыл зауытқа жіберіп, тәжірибеден өткізу ісі тіпті тоқтаған. Қазір кәсіби-техникалық білімнің аздығынан өндірісте істейтін инженер, мастер, бригадир жетіспейді. Қазақстанның индустриялық аймақтарында «инженерлік орталықтар» салу қажет. Сол жерде жаңа өнім және кадр дайындалатын болады [28].

Қазақстанның әлемде бәсекелестігін күшейтуге уақытысында атсалысқан М.Жәкішевтің «Қазатомпромы» болса, қазір соны жалғастырып мемлекеттік корпорация «Қазақтехнология» құру керек. Бұл корпорация жаңа технология өндірісін басынан бастап жасап, өндіріп сатуға дейін барлық жүйені біріктіретін болады. Осыған қоса Қазақстанда тағы бір ірі Мемлекеттік корпорация құру қажет, ол «Қазақбиотехнология»: бұл биология, АПК, медицина, биологиялық кластерлер, ғылыми зерттеу инсти-

туттарын, университеттерді біріктіретін болады. Сонда бұл Мемлекеттік корпорациялар әлемдік деңгейге шығып Қазақстанның мәртебесін көтеруге өз септігін тигізері сөзсіз. Әрине бұған да ҚР Президентінің саяси күш-жігері керек.

Елімізде жақсылы-жаманды өндіріс зауытын салудамыз, ал «адам зауытын» салу қиынның қиыныақ. Біз осы екі зауытты да толыққанды салып, бірге игергенде ғана басқалардан озуымыз мүмкін. Ұлы Абай негізін қалап кеткен рухты тазартудың технологиясын табу ең өзекті.

Батыс Қытай – Батыс Еуропа жолы, қазақ-қытай, мұнай-газ құбырлары сияқты халықаралық жобаларда шетелдіктер емес, негізінен қазақ маман инженерлері, техниктері жұмыс істегені дұрыс. Заңмен шегелеп істету қажет.

Біздің ел жаңа технологияны меңгермей және информациялық білімін көтермей, өндірістің инновациялық пәрменділігін дамыта алмайды. Керісінше, ғылыми техникалық прогресті және интеллектуалдық дамуды тежейді. Ал әлем көп алға кетіп қалды. Оны ескеруіміз керек. Қазіргі әлемді **информация** ұстап тұр: компьютер, адам, бизнес, заңдар, саясат, қауіпсіздік, экономика, қаржы, технология, мәдениет, т.б.

Бұл – адамзат дамуының бір сатысы ретінде жаңа **информациялық қоғам пайда болады** деген сөз [28].

*Түпкі мақсат – кәсіпкерлікті дамыту
арқылы халықтың материалдық
жағдайын түзеу, рухани биік қоғам жасау*

21 Кіші кәсіп

Абайға жүгінсек, ол: «уақытысында орысты да, ноғайды да, сарт-өзбекті де, т.б. сөз етіп, оларды келемеж етіп, менсінбеуші едік. Ал қазір қарап тұрсам, солардан үйрену керек, еңбек қылып мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда», - дейді. Әрине, заман өзгерді, егемендік алғалы даму үрдісіне қарасақ, біз Абай айтқан басқа елден кем емеспіз. Қазір де өзбек ағайын озып барады. Олардың 5 миллион халқы шетелде кәсіп жасап жүргендері Өзбекстанға жылына 20 млрд. АҚШ долларын алып келеді екен. Бұл мемлекетіне үлкен көмек. Ал біз болсақ сыртқа шашудамыз. Олар өз тауарларын өндіруден алда, әсіресе жеңіл өнеркәсібі, бау-бақшасы, сауда-саттығы, қазір логистиканы қатты қолға алуда. Біз ғаламдану процесіне кірдік, дүниежүзі елдерімен бәсекеге түсіп, экономика жағынан соларға жету үшін жан-жақты дамуымыз қажет. Бұл жерде «әттегенайымыз» да жеткілікті. Осы кезге дейін көп қазақтың идеалы – кәсіпкер-инноватор емес, бастық-шенеунік, ақжағалы болу болып келді. Бұны да сол

кезеңдегі сананың, қабылдаудың кемшілігі деу керек. Нарықтық жүйеге көшкен 90-шы жылдарда ә дегенде қарапайым халық нарықтық жүйенің не екенін түсінбей, сендей соғылысып қалды. Кәсіп дегеніміз – алыпсатарлық деген түсінік болды. Көпшілік ала қап арқалап, үлкен қалалардан, одан әрі кетсе Ресей, Қытай, Түркиядан зат тасыды.

Қағазбастылық, салық, т.б. өкінішке орай, елдегі кіші және орта бизнестің дамуына қазірдің өзінде көп кедергісін келтіруде. Тексерістің көптігі кіші кәсіптің жолын байлады, салықшылары бар, басқалары бар, кәсіпкер ісінен «қате тауып», ақша бопсалауға әуес болды. Бірақ бұл бассыздыққа мемлекет тарапынан тыйым болып, заң да шықты. Осындай қиыншылықтарға қарамастан, елде кіші және орта кәсіптер ашыла бастады. Қоғамның сұранысына орай, жиһаз жасау, құрылыс материалдарын сату, көлік жөндеу, т.б. кәсіптер көптеп ашылды. Дегенмен, елде халықаралық нарық деңгейіне жеткен үлкен зауыт-фабрикалар әлі де болса жоқ. Оның себептері: мемлекет тарапынан қолдаудың болмауы, банк бөлетін несие пайызының жоғарылығы, үнемі өсіп отыратын инфляция, т.б.

Ешқашан бітпейтін елдегі кризис те өз дегенін жасады. Сол себепті, бүгінде біздегі кіші кәсіптің жалпыұлттық өнімдегі үлесі 20-ақ пайыз. Ал дамыған шетелдерде 50-70 пайызға дейін. Оларда 70-80%

кіші кәсіп арқылы жұмыспен қамтамасыз етілген. Салааралық құрылым бойынша бізде кіші кәсіптің дені – әлі де саудада, ол 40% мөлшерін құрайды. Біз осы деңгейден әлі де өсіп шыға алмай отырмыз. Ал өнеркәсіп, машина жасау саласы болса 2-3%.

Түптеп келгенде, біз Қазақстанда бүкіл **қоғамдық-рухани және кәсіпкерлік қоғам** жасасақ, онда әлемде барынша бәсекелестікке қабілетті ел бола алар едік. Осы мақсатқа жету үшін **автор бірінші рет, шағын және орта кәсіпкерлікті үдемелі дамыту мегажобасын жасап, ұсынып отыр. 9 ірі жобадан тұрады.** Егер Үкімет, Парламент, қоғамдық ұйымдар осы жобаны қолға алып, тікелей инвестиция құйып, іске асыратын болса, біз бұрын қол жетпеген өте биік жетістіктерге жетер едік. Бұған үлкен ерік-жігер, саяси шешім қажет. Бұл жағдайда кіші кәсіп экономиканың өсуінің ең негізгі факторы болып, **ұлттық идеяға айналады.** Кіші кәсіп үлкен ұлттық іске ұласады.

Бір мысал ретінде Сингапурды алайық. Бұл ел осыдан 40 жыл бұрын егемендік алмай тұрғанда, артта қалған, нашар дамыған ел еді. Сол уақытта ұлттық табысы бір адамға шаққанда 2650- ақ доллар болса, ал қазір 35000 доллардан асады. Бұл дегеніміз – оның деңгейі қазір дамыған мемлекеттердегідей деуге болады. Жылда өтетін Дүниежүзілік Давос экономикалық форумының глобалды даму көрсеткіші бойынша,

Сингапур әлемдегі ең дамыған «бестіктің» ішіне кіріп отыр. Бұл елдің аспанға шарықтауының сыры неде десеніз, ол инфрақұрылымын дамытып, білім, ғылым, спорт, **кіші кәсіпкерлікті үдемелі қолдады**; елдегі нарықтық экономиканы дамытуда барлық салаларда сыбайлас жемқорлықтың болмауын қатаң қадағалауда ұстады; біріккен қор, т.б. іс-шаралар арқылы инвестициялар ұйымдастырды, осы мақсаттардың іске асуын мұқият бақылауда ұстап отырды. Менің бар арманым, Қазақстанды да осындай биікке жеткізу. Ол үшін өзім осы кезге дейін ұсынған ой-толғамдарымда әр саланың дамуы үшін нақты ұсыныстарымды беруге тырыстым. Яғни, «шетелден үйренуге тұрарлық керегінді ал, бірақ қазақтың ойымен істет» деген қағиданы ұстану керек.

Кіші және орта кәсіпке жол ашу – басты мәселе. **Шағын және орта кәсіпкерлікті** жедел дамытуды қатты қолға алған жөн, ол экономиканың дамуының өзегіне айналғанда ғана ел экономикасында ілгерілеушілік болады. Бұл кәсіптер жүрсе, жұмыс орындары көптеп ашылып, «**кіші кәсіп – елге нәсіп**» болар еді. Сонымен қатар, Қазақстанда **шағын инновациялық кәсіпкерлікті** ерекше дамыта отырып, жаңа заң қабылдануы керек. Бұл экономикамыздың өсуіне үлкен септігін тигізеді. Себебі, дүниежүзінде негізгі инновациялық

жаңалықтар осы кіші кәсіпорындарынан шығады. Бізде кіші кәсіпті қолдау саясаты әлі де нашар.

Әсіресе, жас кәсіпкерлерге, олардың инновациялық тың идеялары мен стартап жобаларына қолдаулар жоғары болуы тиіс. **«Болашақ» арқылы оқып келіп, алып келген жаңалығын қайта шетелге арқалап кетіп жатыр. Себебі, АҚШ-тың Кремний даласында, Google, т.б. компаниялар олардың біліктілігіне қарай қуана-қуана жұмыс ұсынуда. Біз болсақ, елдің бақуатты болашағына қызмет ететін «милардан» айрылып қалып жатырмыз. Біз олардың мүмкіндігін елімізде пайдаланып, оларға тиісінше жағдай жасасақ, олар келер еді.**

Кіші кәсіппен айналысқандарды 1-2 жыл салықтан босатып, сонан соң табысына қарай біртіндеп салықты көбейтіп, несие саясатын 3-5%-ға түсіру қажет. Жөнсіз тексерісті тоқтатқан жөн. Ал бізде кәсіпкерлер билік пен құқық қорғау мекемелерінің сауын сиыры сияқты, «сүт шықса да, шықпаса да сауады», сөйтіп, дегенін алады. Принципшіл батыл адамдар бұған төзбей, ашық қарсы шығады, көбісі қолын бір сілтеп кетеді, не «бетегеден биік, жусаннан аласа» болып, көне қояды. Жаңа қоғамдық жүйеде әрбір азамат өз мүмкіншілігінше халыққа қызмет етуі керек. Олай болмаған жағдайда ілгері дами алмаймыз. Мен ғалым ретінде 1992 жылы шағын кәсіпкерлік туралы

кітап жазып, оны билік басындағыларға ұсындым. Содан кейін тек 5 жылдан кейін ғана кәсіпкерлерді дамыту туралы Президенттің жарлығы шықты. Жалпы, облыс, қала, аудан әкімшіліктерінің жылдық еңбегін кіші және орта кәсіптің деңгейімен бағалау қажет.

Біз кіші кәсіпті тұншықтырмай, керісінше дамыту арқылы бай-қуатты **орта тапты белгілі деңгейде қалыптастыруымыз керек.** Сол буынның білімі, біліктілігі, рухани және саяси белсенділігі жоғары болса, қоғам алға жылжиды. Осы жағдайда ғана барлық әлеуметтік, экономикалық, саяси мәселелер өз деңгейінде шешіледі, әр отбасының, жалпы халықтың әл-ауқаты көтеріледі, ел тұрақты түрде дамиды.

Келешектің технологиясын енгізуге көп қаржы бөлінуі керек. Жаңа салалар бойынша (жаңа материалдар, энергосресурстар, гибридтік машиналар, сутекті батареялар, жаңа энергия көздері, отынның түрін пайдалану, нанотехнология, урбанизм, т.б.) ғылыми институттарда, университеттерде, өндірісте ғылыми зерттеулер жасаған дұрыс. Осылар арқылы дүниенің «көрінбеген сырын» ашуға, келешекті болжауға болады.

*Партия қуған оңкей қырт,
Жазылмайтын ол қылқұрт.
Мен тартам ел қайғысын,
Әкімі – залым, биі – әңгүрт.*

*Ақиқат пен әділеттікті
бірінші болып биліктегі-
лер ұстанса, заман көші
түзелер еді*

Шәкәрім

22 Мемлекетті жаңаша басқару

Абай «Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі түрлі нәрсе керек. Әуелі – бек зор Өкімет, жарлық қолында бар кісі керек. Екіншісі – ол адам есепсіз бай болуы керек. Қазақты я қорқытпай, я параламай, ақылменен, не жерлеп, не сырлап айтқанменен ешнәрсеге көндіру мүмкін де емес», – деген [21]. Абай жанына батқан осы сөзді қатты айтса да, ол сол уақытқа, кезеңге байланысты айтылған деп түсіну – жансақтық. Мысалы, алпауыт Америка өзін ең демократиялы ел санайды. Ол елде Президент сайлауының өз заңы бар. Президенттік сайлауға түсетін адам, әуелі, Абай айтқандай, бай адам болуы да мүмкін. Бай адам паракорлыққа бармайды, себебі, онда ақша жетеді. Елдің дегенімен санасып, «қорқытпай, параламай, ақылмен» төрт жыл басқарады. Егер елге жақса, тағы төрт жылға сайлануы мүмкін. Бірақ мерзімі біткенде, орнына басқа адам келеді. Біздегі сияқты әбден тамырланып,

отырған орнынан айрылмай қою деген ондай демократиялы елдерде жоқ. Осы жағынан Абай ойы адамзат биігіне лайық демеуге бола ма?!

Дегенмен, Абай *«қорқытпай, параламай, ақылмен, не жерлеп, не сырлап айтқанменен, қазақты ешнәрсеге көндіру мүмкін емес»* дегенді де айтқан емес пе? Бұл жерде ұлы данағөй біздегі қазіргі қоғамның келбет-кескінін дөп басып танып тұрғандай, жағдайды алдын-ала болжағандай көрінеді. Бұл жерде екеуі екі континентте жүрсе де, ұлы Абайдың ілімінің әлемнің гении К.Маркстың идеясымен ұқсастығын экономист ретінде айтқым келеді.

Дегенмен, егемен ел болдық, дамып келеміз, көп білгеніміз, оқығанымыз да бар, жастарды шетелге оқытып та жатырмыз, дамыған шетелден тәжірибе де алып келеміз. Бірақ «Қазақстанда бәрі жақсы, бізде бәрі тұрақты, әлеуметтік және дінаралық ынтымақ берік» дегенімен, бұл – 30 жыл бойы ауыспай, өз ресурстарын түгескен қазіргі биліктің алдарқатқан сөзі ғана. Қарапайым халықтың наразылығы қазір жиі байқалып жүр. Ешқашан бітпейтін елдегі инфляция жалақының аздығына, азық-түліктің қымбатшылығына алып келді. Бір жалақы пәтер жалдауға, тамағың мен коммуналдық төлемдерге бірде жетіп, бірде жетпейді. Халық баспана мәселесін жиі

көтеруде. Пәтер үлескерлері, ипотеканың ақшасын төлей алмай қалған халық, баспана сұраған көп балалы ата-аналар жиі наразылық жиындарын өткізуде.

Сондықтан қателіктерді, ең алдымен, өзімізден іздеуіміз керек. Қарап отырсаңыз, мемлекетті басқару жүйесінде қарама-қайшылықтар, саяси құрылымындағы бір-жақтылық, сайлаудағы бұрмалаушылық, шарықтап кеткен сыбайлас жемқорлық, т.б. көп. Біздің қазіргі жағдай өздеріңізге мәлім. Күйеуге беретін қыздың жасауын жасағандай қылып: «Ойбай, біздің экономикамыз өсіп жатыр», - дегеннен әрі аса алмай отырмыз. Бізде талант иелері жоқ емес, болған және болады да. Билік жүйесі олардың да жолын ашпай отыр.

Жоғары лауазымды Үкімет, Парламенттегілер, прокурор, полиция, әкім-қаралар, т.б. өздерінің билікке халық сенімін ақтауға келгенін сезінбейді, 30 жылға жалғасқан бұл дерттің ендігі аузы ашылып, жарылайын деп тұр.

Себебі, бұлардың қай-қайсысы да өздерінің жоғары лауазымын пайдаланып, ә дегеннен бағыт-бағдарын жоғалтып, өздерін елдің ең қадірлісі деген түсінік қалыптастырып, халықтың жағдайын формалды түрде қарап, өз жеке шаруасына келгенде, қызметін пайдаланып, отбасы, туысы, өздеріне қызмет ететін айналасын бекітіп, баюға кіріседі.

Бұған мысалдар жеткілікті және бұл жағдай халықтың көз алдында күнделікті көрініс беріп жүр. Бұлардың алдында «мен» деген халық арасынан шыққан кәсіби таланттар (ғалым, жазушы, әртіс, спортсмен, ұстаз, кәсіпкер, дәрігер, банкир т.б.) құртша жорғалап, қызмет етуге тырысатыны өкінішті-ақ. Ал табанының бүдірі барлары қанша таланты болса да, тіпті жаңалық ашып жатса да, халықаралық маңызы бар өнер тауып жатса да, биліктің дұрыс назарында болмайды, керісінше, барлық нәрседен шеттетіледі. Әкімшілік жүйесі бұлардың әр қадамын бақылап, ол туралы жоғарыға жиі-жиі есеп беріп отырады. Бұдан соң, енді өз күшіңмен, адал еңбегіңмен шығып көр. Шетелге кетіп қалмасаң, жол жабық. Сонда қалай өсеміз?

Қаншама жастарымыз «Болашақ» бағдарламасымен шетелден оқып келді. Ашығын айтсақ, кейбіреулері елге келіп, жұмыс таба алмай, ал таба қалса, біздегі паракор, бюрократ жүйеге шыдай алмай, қайта кетіп қалып жатыр. Бұлардың бәріне жол ашылғанда ғана, бізде толыққанды демократия орнай бастайды. Қысқасы **сорлы қазақтың (кешірім сұраймын) 30 жылда көзі ашылмай-ақ қойды, осындай жағдайға түсті.** Бұл «парадокс», бір қарын майды бір құмалақ шірітеді деген рас екен. Мұны Лаоцзы былай айтып кеткен. «... Видимая неразумность

может оказаться глубочайшей мудростью, а с виду убедительное мнение — хорошо замаскированным предрассудком». Осылай 30 жыл жүрдік, көп заңдарды қабылдаған сайын, заң бұзушылық, жемқорлық одан ары күшеюде. Мемлекет моралды адамды жасай алмады, себебі биліктің өзі жаман атқа ілікті. Елде заң бұзушылықпен, заңмен күресуге болмайды деген пікір бар. Себебі, бізде заңдарды айналып өтуге жағдай жасалған. Онда оның несі заң, егер айналып өтетін болсаң.

Сонда қалай тиімді басқарамыз?

Егер біз ХХІ ғасырдың жаңа талабына сай дамығымыз келсе, **Қазақстанда түбегейлі өзгерістер жасалу қажет.** Ат төбеліндей ғана қазақ халқының басы қосылмаса, ынтымақты болмасақ, айналадағы алпауыттарға жұтылып кетуіміз хақ. Себебі, біздің қыруар табиғи байлығымызға АҚШ, Қытай, Ресей, Еуропа елдері өздерінің трансұлттық компаниялары арқылы қол салып, дегенін істеп, тағы да көз тігіп отырғаны шындық. «Мен» деген дүниежүзін аузына қаратқан Кеңес Одағының да өз ішінен қалай күйрегенін білеміз.

Мәселені түбегейлі шешу үшін дамыған елдердің тәжірибесін алып, оған Қазақтың менталитетін қосып, **Мемлекетімізге түбегейлі модернизация** жасау керек: *саяси* модернизация, *әлеуметтік* модернизация,

экономикалық модернизация, **рухани** модернизация, **ғылыми-техникалық** модернизация.

Халқымыздың келешегі жайындағы ұсыныстарымды билік басына талай рет жазып бергенмін. Бұл жерде айта кететін жайт, осы егемендігімізді алғалы бері Үкіметке, әсіресе Елбасына Конституция кепілі ретінде еліміздің дамуындағы әртүрлі салалар бойынша 30 жылда 40-тан астам концептуалды ұсыныс-хаттар жазып беріппін. Оның біразы іске асты, біразы өз кезегін күтуде. Берген ұсыныстардың тізімі қосымшада көрсетілген

Қазақстан 30 жыл бойы президенттік басқару жүйесімен жүрді. Бұл жүйедегі жақсысы да, жаманы да өзіміздікі, оны талдап жатпайық. **Енді саяси-демократиялық кезең басталуы керек!** Парламенттің рөлін күшейту қажет. Бұл мемлекетімізді басқаруды **«Парламенттік басқару жүйесіне»** көшіру, яғни, Президенттің құзырын күрт шектеу. Үш биліктің: заң, сот және атқарушы биліктің тепе-теңдігін іс жүзінде сақтау. Осы жүйеге көшкенде, заң, сот жүйесінде әділеттілік орнар еді, жемқорлық тыйылып, халықтың жағдайы жақсарар еді.

Нақтырақ айтсам, біз унитарлы мемлекет болғандықтан да, бірпалаталық Парламентке өтуіміз қажет. Онда депутаттардың саны – 150, ал оның 50%-ы партиялардан, 50%-ы бір мандат-

ты мажоритарлық округтардан елге белгілі маман, қайраткерлер сайлануы тиіс. Себебі, қазір «партия» деп халық қай депутатты жергілікті жерден сайлағанын, өзінің мұң-мұқтажын кімге айтарын, ал олар шешілмесе, қай депутатты қайтарып, басқасын сайлауды білмей қалды. Партиялардың Парламентке өту межесі 3-5%-дан аспауы керек. Бұл ұсыныстарды мен Парламентте талай рет депутат болып, оның ащы-тұщысын татқаннан кейін, ең тиімді жол деп таныған соң айтып отырмын [28].

Мұның ең өзектілігі – көп партиялы Парламент жасақтау және оның статусын көтеру болып отыр. Өйткені, парламентаризм – «қалталы депутат емес», көппартиялы орта, пікірталас арқылы шындыққа шығу алаңы. Біз, ең бастысы, сайлауды таза демократиялық жолмен өткізуге тиістіміз. Халық өз дауысын қандай партияларға қанша пайызбен бергендігін өзгертпей, әкімшілік ресурсты алып тастап, әдеттегідей дауыс ұрламай, Парламентке сайлау өткізу керек.

Бұл жағдай өз басымнан өтті, келеңсіздіктің құрбаны да болдым. Сайлаудың әділ өткеніне билік емес, халық сенуі қажет. Егер сен мәселенің құрылымын білсең, онда жөндеп басқара аласың демекші осының ішінде күйіп-пісіп жүргеннен соң ұсынудамын.

Реформа билік басындағылардың мүдделері үшін емес, қоғамның, елдің мүддесі үшін жүргізіледі.

Азаматтық қоғам институттарының жұмысын жетілдіру қажет. Атқарушы мемлекеттік биліктің жұмысына **қоғамдық бақылау орнатылуы тиіс**. Елде пара бермейтін, пара алмайтын адам азайып бара жатыр. Шындығында, ағайынгершілік, жерлестік, жүздік, кландық, сыбайластық сияқты теріс үрдістің түбіне балта шабатын кез келді. Әйтпесе, ел болып жарытпаймыз.

Тиімді басқару жолына келсек, *біріншіден*, мемлекеттік шығынды 15-20%-ға, көп деңгейлі биліктің аппаратын кем дегенде, 20-30%-ға қысқартқан жөн. Ысырапсыз, шығындарды барлық деңгейде азайту керек. Бұдан үнемделген миллиардтаған қаражатты рухани, әлеуметтік салаға бөлген дұрыс.

Екіншіден, білікті, кәсіби кадр даярлау бағдарламасын жасап, жүзеге асыру саясатын қолға алу қажет, әсіресе, инженер-технологтарды даярлау керек.

Үшіншіден, Қазақстанда сыбайлас жемқорлықтың тамырына балта шабылмайынша, миллиардтаған қаржы құмға сіңгендей, «жеке қалталарға» құйыла береді.

Төртіншіден, қаржы-салық жүйесін жаңаша реттеу керек: байларға салық көрсеткішін еселеп көбейтіп, ал кіші кәсіпке жеңілдету дұрыс.

Бесіншіден, Қазақстанда демократиялық процесті іс жүзінде жүргізуге тиістіміз. Мемлекеттің саяси мақсаттары өте нақты әрі сенімді болу керек.

Жаңа заман, жаңа талапқа байланысты барлық шығынды күрт азайтып, **Мемлекетті басқарудың жаңа жүйесіне (моделіне) көшу керек.** Сол кезде жаңа кадр саясаты, жаңа саяси және әлеуметтік-экономикалық реформа адамның тыныс-тіршілігіне тікелей әсер етері анық, сонда ғана халық билікті қолдайтын болады. Мен *«Мемлекетті 5-тік спиральмен жаңаша басқару туралы жобамды»* ҚР Президенті Қ.Тоқаевқа жібергенмін (Қосымшада) Сонымен қатар Жас Алаш, Дат газеттері мен Abai.kz, qamshy.kz т.б. интернет сайттарында да жарияланды.

Ең дұрысы, **билік осы өзгерістерді өзі бастағаны жөн**, өзі мұрындық болуы тиіс. Сонда ғана, осындай өркениетті ісі арқылы билік, шынында да, қоғамның саналы әрі **салауатты күшіне арқа сүйей алады.**

Түйінді ой ретінде айтарым, алдымыздағы екі онжылдықтағы ең басты қиындық — **Мемлекетті тиімді басқару жолы және кәсіби біліктілік болмақ.**

Еліміздің жарқын болашағына сенімді әрбір азамат, өзін өмір сүріп жатқан қоғамының заңды мұрагері ретінде, жер мен табиғи ресурстардың шынайы иесі екендігін отансүйгіштікпен дәлелдей алған жағдайда ғана Қазақстанның гүлдену, мәңгілік ел идеясы сөзсіз жүзеге асатын болады.

Шынында да, біз көп жылдар бойы күнкөріс қамы үшін өмір сүріп келдік, ал енді жақсы қоғам

үшін қызмет ететін күн туды. Біз қазір жаһандану кезеңіндегі жолайрықта тұрмыз: не бағыт-бағдарды түбегейлі өзгертіп, тез дамуымыз керек, не ескіше жүріп құрдымға кетуіміз мүмкін. Мұндай іске уақытысында трансформация жасау, ілуде біреуі болмаса, кез-келген мемлекеттің қолынан келе бермейді. Оны Қытай дәлелдеді.

Мұндай өзгерісті жасау дүниежүзілік кризис, климаттың жылынуы, саяси-әлеуметтік қақтығыстар, коронавирус және басқа да келеңсіздіктер уақытысында болмақшы. Бұл да өте ауыр тиеді. Мұндайда бүкіл ел болып, биліктің 3 тармағы, азаматтық қоғам, бизнес элита, барлығы ынтымақтасып сағат механизмі сияқты мемлекетті басқару реформасын жүргізу керек.

*Абайдың толық адам ілімінің жол картасын
жасап, біздің рухани Конституциямыз
ретінде халықты оқыту керек*

23 Кемел адам

Абай – тума талант, данышпан, хакім, гений, қазақтың идеалы. Шығыстан да, Батыстан да көп ілім-білім жиған Абай сол білімнен адамзат биігіндегі өз ойларын қорытып шығарды. Анықтап айтқанда,

Әл-Фарабидің философиялық ғылым көздері, Жүсіп Баласағұнидың мораль философиясы, Қожа Ахмет Яссауи, Бақырғани Сүлейменнің сопылық ілім негіздері, т.б. ғұламалардың еңбектері арқылы өз ілімі мектебін жасақтады [11, 20, 21, 23, 25, 32, 35, 36]. Ең негізгісі, Ұлы Абайдың «Толық адам» ілімі. Өз өлеңдерінде: *«Ғалым болмай немене, балалықты қисаңыз», «Артық ғылым кітапта, ерінбей оқып көруге»,* - деген Абай ойлары хакімнің ғылым-білімге үлкен мағына бергенін дәлелдейді. Адамзат білім болғанда ғана жарыққа, биікке жетеді, дамиды деп түсінді. Осы ойларының мәнін аша түсу үшін қарама-қарсы мағынада надандық, білімсіздік, қараңғылықты кінәлады. Абай білімнің неғұрлым тереңін көздеді. Білімді тереңдету үшін Абай «мұлахаза» және «мұхафаза» концептуалды ұғымдарына жүгінді, терең ойға салып, ғылыми ізденістер жасады. Хәкімнің осы ізденістерінен «Толық адам» ілімі туды. Ол Конфуцийдің мораль философиясын меңгерген сияқты немесе Абай ізденіс ілімі соған алып келгендей.

«Кімде-кім осы жолмен жүруді өзіне шарт қылып, қадам басса, сол толық адам делінеді» деп, «Толық адам» бойындағы қасиеттердің ең негізгісі етіп, ізгілікті алға тартты. [20]. Бұл жерде Абай «Құтты білік» дастанындағы **жәуанмәртлікті** адамгершілік негіздері ретінде пайдаланып, «толық адам» кон-

цепциясына этикалық бағыт ретінде кіргізеді. Оның негізіне: **ғылым, рақым, ғадәлет** ерекшеліктерін алады. Осы үшеуінің басын қосып, ізденіп толық игерген адам ғана «толық адам» қатарына қосылуы мүмкіндігін айтады хәкім.

Бізге де кейде сол Еуропа кеңесшілерінің арқасында дүниенің көрінген сырына, қоғамның заттық әлеміне басымдылық беріп, мұнай-газымызды, жерасты байлығын тезірек алсақ, шетелге сатып байысақ деп жүргендер де аз емес. Ойлағанын жасап та үлгерді, байларымыз да жетеді. Ал Үкімет пен Парламент солардың шотын жауып жүрген сияқты болып көрінеді. Әйтпесе, өндірілген мұнай көлемінің 28%-ақ бізде, ал 72%-ы шетел компанияларының қолында екенін қалай түсіндіруге болады? Неге олар түскен барлық табысты шетелге алып кетуі керек? Біздің шенеуніктер **Абайдың «пайда ойлама, ар ойла» деген** өсиетін ұмытқан болар? Өкінішке орай, егемендік 30 жыл ішінде біз **Абайдың ой-өркениетін мұқият зерделегенде, баяғыда жүйені басқа арнаға салып, шетел үстемдігінде кетпес едік.** Қазып жіберсек, бұл жерде кешірілмейтін қателіктер көп. Әттең, қайран Абай ерте туыпсың...

Ашығын айтқанда, біз еліктеп келген жаһандық дамудың қазіргі материалистик моделі тиімсіз екенін мойындау керек. Біз миллиардтаған адамға

эндемиялық кедейшілік жағдайында өмір сүруге жағдай жасап отырмыз. Алға жылжуға жаңа жол табу керек. Сондықтан жүйелік тәсілді қарастыра отырып, мәселелердің шешімінің адекваттылығының, тұтастылығының жауабын іздеген дұрыс. Олардың ішінде, бастысы — *дүниетануға гуманистік пәрмен беру, дүниенің көрінбеген сырын, рухани-ізгілік бағыттары, қадамдары мен сананы ояту идеяларын тудыру керек. Қазір ХХІ ғасырда адами ақыл-күй мен рухқа сенетін уақыт келді, әйтпесе, өте қауіпті апатқа душар болуымыз мүмкін. Мәселе, қоғамның адамгершілік тұрғыдан бүліну қаупі жөнінде болып тұр. Адамзаттың дамуын Шығысқа бұрып, оны заттық жүйеден рухани, қоғамды ізгілендіру рельсіне түсірген жағдайда, әлем тыныштанады, тұрақты дамиды.*

«Осылардың бәрін қалай іске асыру керек?», - дегенде, Ұлы Абайдың «Толық адам» іліміне қайта ораламыз. Сонда заңды сұрақ тууы мүмкін: «Толық адам кім өзі? Оның үлгісі біздің арамызда бар ма? Өзі кімнен өнеге-өсиет алып, кімге қарап бой мен ой түзей аламыз?», т.б. Әрине бар, түркі халқы, қазақ халқы — кемеңгер халық. Оларды осы кітаптағы тарихи ұлы тұлғалардан көруге болады. Дәл қазіргі уақытқа келсек, мен Абайдың «толық адам» үлгісі деп, кеше ғана өмірден өткен академик, заңғар тұлға **Салық Зимат**

нов пен заты неміс болса да, ділі қазақ, халық жазушысы *Герольд Бельгерді*, академиктер *Тұрсынбек Кәкішевті*, *Мекемтас Мырзахметовті* айтар едім. Үшеуінің де өміріне, істеген істеріне үңілсең, «елім» деп, «егемендігім» деп, тіршілігінде тек шындықты айтып шырылдап, білікті ұсыныс-идеяларды айтып та, жазып та кетті. Ал М.Мырзахметов солардың идеясын жалғастыруда. Қазақ халқын қалай ізгілендіремін деп өмірлері күреспен өтті. Олар басқаға жақпаса да халыққа жақты, елдің сүйіктісі болды. Міне, Абайдың «толық адам» аманатын орындаған деп осы тұлғаларды айтуға болар еді [18,20,37,38]. Жастар осы тұлғалардың еңбектерін оқып, өнеге алса екен.

Меніңше, адам толық адам болғанда ғана қоғамға шын пайдасын тигізеді. Адам өз мақсатына адал болғанда ғана ақыл-ойы ештемеге тәуелді һәм қолы байлаулы болмайды. Тек тәуелсіз ой ғана кемел істерге бастайды. Толық адамға биліктің де, байлықтың да керегі жоқ. Дүниенің қызықтарын, нәпсіні, басқаны ұмытып, тек еліне, халқына қызмет етуді ойлайды, ел игілігі жолында барын салады. Оның бойы рухани тазарған кезде алтыншы сезімі ашылуы мүмкін, сол кезде өзі ойламаған мүмкіндіктерге қол жеткізуі неғайбыл.

Абайдың «толық адам» ілімін шығыстық рухани даму жүйесімен ұштастырып, осыларды

дүниежүзілік ой өркениетінің дамуымен жүйелі түрде синтез жасап, жандандыруға болады деп ойлаймын. Ол үшін бізге материя мен сананы, рухты бір жүйе ретінде қарастыратын жаңа идеялар керек, бұл біздің батыстық жүйеден басымды айырмашылығымыз болмақ. Ол деген: **ұлы Жібек жолын жандандыру, Түркістанды қайта жаңғырту, рухты ояту, үлкен экономикалық белдер жасау, рухани, логистикалық жобалар ұсыну, т.б. [1,3].**

Ең маңыздысы — адам, оның ішкі әлемі, әр отбасы, ұрпақ тәрбиесі, ұлттық дәстүрді жаңғырту. Себебі, жаңа постиндустриалды өркениетте бірінші кезекке адам факторы мен рухани сана қойылуы керек. Бұл дегеніміз — Абайға жүгіну. Осы орайда, бір ұсыныс айтқым келеді. Біздің мемлекетімізде ғалымдардың қатысуымен **«Хакім Абайдың толық адам ілімінің жол картасын»** жасап, біздің рухани Конституциямыз ретінде халықты оқыту керек. Осыны игерген адам барлық қызметке алыну керек. Барлық оқу орындарында Абайдың толық адам ілімін **жол картасымен** оқыту арқылы біз қоғам өмірін ізгілендіре аламыз, цивилизацияға жаңаша бет бұрамыз. Абай армандаған заман енді туады. Өлі көп кешікпей дүниежүзі Абайды Конфуций мен Нострадамустай оқитын болады [21,39, 40]. Абайдың феноменін сонда ғана адамзат

түсінетін болады. Басқалар түсінгенше Абайды өзіміз бойымызға сіңдірейік.

Себебі, ХХІ ғасырда цивилизациялық даму соған алып бара жатыр. Жаһандану процесі рухани салаға мейлінше күштірек ене бастады. Адамның рухани санасына, әлемдік психологияның өзгеруіне батыл өзгерістер жасалынуы қажет. Бұл халықаралық қатынастарда құқықтың сақталуына, келісім мен бейбітшілікке алып келеді. Оған өту – бұрыңғы идеологиялық постулаттарды қайта қарастырудан басталады. Мысалы, экономика жағынан алып қарайтын болсақ, оны абстрактілі тұтынушының қажеттілігін қанағаттандыруға емес, **нақты адамның тұтынымына бағыттау керек. Мысалы, жаңа ұсыныс ретінде «әр адамға әлуметтік-экономикалық нормативтерді енгізу жолымен ғана адам капиталы саласында кедейшіліксіз өмірді қамтамасыз етуге болады» [1].**

Абайды оқу, тану, ойларының тереңіне үңілу, маржанын теру - ойшылдың ой өркениетіне мойын бұру боып табылады. Сонда ғана рухани биіктікке қолымыз жетпек, сонда ғана **жаңа өркениет есігінен «толық адам» болып аттай аламыз.** Қазақтың тербеліп өсер бесігі — шетел насихатшылары емес, ол ұлы Абайдың шығармалары, қара сөздері, шығыс философиясы.

Ұлы Абай Шығыс даласында **рухани революция жасаған әлемдік тұлға**. Ойшыл хәкімді өзінің осы лайықты биігіне көтеру біздің парызымыз. Абай ілімі бізге математиканың көбейту кестесін білу сияқты, бір қалып «стандарт» болып қалса қоғамның алға жылжуына үлкен әсері болары сөзсіз. Әр жеке адам: «Мен ішкі жан дүниемнің жұмағына қалай кірем? Осы өмірде кіре алам ба?» деген суалды өз-өзіне қойып, соны Абай ілімі арқылы шешуге тырысуы керек. Ұлы Абайдың «толық адам ілімін» игерген жас қазақ өзін де, елін де бақытты етеді.

Келешекке көз салсақ, әлемнің постиндустриалды даму кезеңінде **қоғамды ізгілендіру заманының моральдық кодексін** жасақтағанда, басқа әлемдік генийлермен бірге, Ұлы Абайдың ой өркениеті, оның «Толық адам» ілімі, асыл сөздері сол Моральдық кодекстің фундаменттерінің бірі болып қаланатынына негіз мол және де олар — күллі адамзат ұстанатын мұраттар... Осыған дайындық ретінде Қазақстанда, Ұлы Жібек жолында **«Абай атындағы рухани академия»** ашып, сол академияда Абайдың мұрасын, Шығыс философиясын зерттейтін, Еуразия кеңістігіне ғылыми кадрлар дайындайтын орталықтар қызмет етсе, өркениеттің дамуына үлкен септігін тигізер еді.

Кемеліне келген толық адам өзінің біліктілігі сонша жоғары болғандықтан ол адамзат алдына,

жалпы әлемге бағалы, өте құнды рухани дүниелер, жаңалықтар алып келеді, жаңа өркениетке жол ашадy. Гениилер де осылардан шығады.

*Текті ердің моралі жел
сияқты, тексіз ердің моралі
шөп сияқты.*

*Моральдық қалты жоқ
адам кешірілмейтін қателіктер жасайды*

*Шөптің басы жел қайда
үрлесе, сол жаққа қарай
қисаяды.*

Конфуций

24 Мораль

Хакім Абай: «Рухани құндылық адамзат өмірі мен адами жетілуінің қос қанаты – ізгілік пен танымға бірдей азық әрі жетекші», – деп пайымдайды. Ақыл мен жүректі ізгі етуші – әділет. Абай **«Он төртінші сөзінде»** ақыл жүректің ізгі қызметінде көрініп, нұрлы болуы – әділеттен дегенді байқатады. Әділетті ақыл мойындаған нәрсені ғана Абай жүрек ісі деп біледі. Ал «Ойға түстім, толғандым» өлеңінде жүректің өзін оның негізгі қасиеті әділеттілікпен байланыстырып, өмірде өзінен де пенделік қателік кетіп, әділеттен бұра тартқан кезіне өкініш білдіреді.

Абайда, Алланың әділетін тауып, танып, анықтау, оны бәрінің де бастауы етіп көрсету басым. «Бұдан ізгілікті қоғамның ХХІ ғасырда **моральдық кодексі** қандай болуы керек?» деген заңды сұрақ туады. Адамның қабілеті шексіз. Егер ол жастайынан жанына керектінің бәрімен айналысса, оқыса-тоқыса, ілім қуса дегеніне жетеді. Осы жолда ол өте бай да (миллиардер) бола алады, биліктің де шыңына шыға алады, тіпті үлкен ғалым, сәулетші, т.б. болуы, үлкен жетістіктерге жетуі мүмкін. Бірақ сол жолда оның алдынан шайтан жолға шығару үшін әртүрлі тән рахатына бататын ұсыныстар болады, тәннің нәпсіге ұрынуы, үлкен пара да ұсынылуы мүмкін, т.б. Өкінішке орай, көріп жүргеніміздей, олардың көбісі талантын таптап, осы жолға түсіп кетеді. Ал бойында қалыптасқан адамдық, моральдық принциптерін ұстап қалатындар діттеген мақсатына жетеді. **Жалпы, мораль дегеніміз – нәзік дүние бола тұра, ол – қоғамның рухани дамуы мен табиғаттың заңдылықтарының адам өмірінде орындалуынан туады. Тек осы жағдайда ғана адамның ішкі рухани дүниесі толыққанды қанағат табады, кемелденеді.**

Абайдың теріс істі кісінің өзі жасамай, оның өзгеден шыққанын көргенде-ақ: ***«ұят істі қылған адамды есіркегендіктен, бір нәрсе іштен рахым секілді болып келіп, өзіңді қысып, қызартып кетуін»*** ізгіліктің белгісі ретінде танытады.

Әлемде бар моральдық кодекстерді (діни, кәсіби, корпоративтік және т.б.) саралайтын болсақ, барлығында бірінші орында ізгілік, адамгершілік, яғни этика-әдеп принциптері өзек болып саналады. Мәселен, діни кодекстерде өмірдің мәнін ұғыну, денсаулықты бағалау, адамның өзін және өзгені сыйлауы негізгі құндылықтар ретінде қарастырылады. Ал кәсіби кодекстер мамандардың біліктілігімен қатар, сол қауым үшін құнды этикалық принциптерді қамтиды. Бұл қағидаларды ұстанбау, түптеп келгенде, адамның жұмыстан кетуін немесе сол қоғамның мүшелігінен шығарылуын көздейді. Мәселен, **Гиппократ** антының дәрігер үшін маңызы қандай болса, сол сияқты журналист кредосының да мәні жоғары. Қазіргі әлемде болып жатқан коронавирус індетін ауыздықтау дәрігерлердің антының риясыз орындалуында. Біздің дәрігерлеріміздің риясыз еңбегін, қандай қиындыққа барып жатқанын тек батырлық дейміз.

Абай адамның адамгершілігі мен кісілігін кемелді, толық етуге негіз болатын басты қасиеттерді анықтайды. Хакім Абай айтқандай, ақыл, рақым әділет үш қасиетті үлгі етуден туындатады:

«...Құдай тағала ғылымды, рақымды, әділетті құдіретті етті».

Әділет – осы Алла мен адамға тән атақты үш қасиеттің бірі. Абай шығармашылығындағы Алланың

алатын орны орасан зор. Экономикалық дамудың үздіксіз не өміршең болуын қамтамасыз ететін бірден-бір дүние оның рухани құрамдас бөлігінің, моральдың болуы керек екендігін бүгінгі өміріміз осылайша айшықтап отыр. Осы тұста моральдық, этикалық кодекстердің белгілі бір салаларда ғана емес, халықаралық келісімдер мен шарттарда да болуы тиіс екендігін атап айтқым келеді. Себебі, барлығында тек экономикалық тиімділікке баса назар аударылады да, оның гуманитарлық, этикалық астары қалып қояды. Сондықтан ізгі қоғам құру жолында жалпыадамзатқа ортақ ізгілік құндылықтар: адамгершілік, адалдық, әділдік, ар, т.б. қамтыған **халықаралық мораль** кодексінде қабылдаудың мәні жоғары. Бұл өз кезегінде мегадипломатия арқылы экономикалық дамудағы тұрақтылыққа әсер етеді.

Мысалға, қазіргі уақыттағы қазақ қоғамын алсақ, зиялы, адал адам таза еңбегімен ешқандай жетістікке де, байлыққа да жете алмайды. Біздің бүгінгі өміріміз, Шәкәрім айтпақшы, *«әйтеуір қол жетпейтін бір жанталас»*. Ал керісінше, айлакер, қу, нәпсіқұмар адамдар жең ұшына қол жалғап, тамыр-таныс, сыбайластық арқылы биліктің биік шыңына да жетіп жатқанының куәсі болып отырмыз. Біздегі байлық пен билікке қол жеткізгендер ішінде Үкімет басшысы, әкім, министр, бизнес өкілдері мен банкирлер бар.

Ал қарапайым дәрігер, мұғалім, инженер, ғалым, жазушы, ақын материалдық құндылыққа қол жеткізбек тұрмақ, айлығы шайлығынан аспай жүр. Біз сонда қандай қоғам орнатып жатырмыз? Неге біз адамзатқа лайық таза жолмен жүрмейміз? Жауабы қашан болады? Менің ойымша, бұндай стратегиялық қателікті, теріс ұғымды, қоғамды, цивилизацияны дағдарысқа алып баратын жолды *тек мораль, адамның ары мен тазалығы, сананы көтеру* арқылы жеңуге болады. Ол үшін осы қиындықтарды еңсеру арқылы адам өзіне бақыт әкелетінін сезінуі қажет. Бұларды жасау үшін меніңше мынадай қағидаттарды ұстанған жөн:

Бірінші. Адамдардың санасына өзгеріс керек. Айналада, қоғамда болып жатқан мәселелерге мән беріп, «неге бұлай?» деген сұрақты қою. Сен саясатпен айналыспасаң, саясат сенімен айналысады. Еңбек етіп, мемлекетке салық төлеп отырғаннан кейін, «осыншама қазба байлықтың үстінде отырып, Абайша айтқанда, неліктен шеңгел шайнап отырмыз?» деген сұрақты қою – осы елдің азаматы болған соң, әбден заңды. Сананы өзгерту дегеніміз – айналаңдағы өмір күнделікті күнкөріс қамы ғана емес, өзіңнің және ұрпағыңның болашағын ойлау, сол үшін жауапты болу. Рухани революция – ХХІ ғасырдың қажеттілігі, бірақ бұл ғасырда Тәуелсіз Қазақ елі үшін алдымен елдің материалдық жағдайын,

әр адамның күнкөріс деңгейін, экономиканы қалпына келтіру бірінші мәселе болып отыр.

Екінші. Саннан сапаға көшу. Біз осы уақытқа дейін баламызды ақылы оқуда оқытып, «диплом алса болды» деген мақсатта болдық. Жоғары оқу-орнын оқып бітірген жас дипломын алады, бірақ неге мамандығы бойынша жұмысқа тұра алмайды, егер жұмысқа тұрса, еңбекақысы неге аз, неге кәсіби өспейді деген санада да сауал туындауы керек. Сананың өзгеруі деп осыны айтамыз. Сапасыз білім алып, кейде 2-3 дипломмен жұмыссыз жүруден гөрі, нарықтық заманға ыңғайлы, нан тауып жей алатын мамандық таңдайық, сол салада **кәсіби біліктілігімізді** арттырайық. Сонда ғана бақуаттылығымыз артады. Бұл үшін сананы өзгерту арқылы таңдауды тек өзіміз жасаймыз. Елдің материалдық жағдайы дұрыс, баспанасы, кәсібі болғанда ғана біз екінші сатыға, елдің рухани жағын күйшейтуге күш сала аламыз. Абайдың «толық адам» ілімі ұлттық рухани құндылығымызды арттыру мақсатында, бізге осы кезде керек болады.

Елдің ең басты капиталы – адам. Егер адам жан-жақты, ізгі, әділетті, рахымсүйгіш болғанда ғана елдегі адам капиталының сапасы артады. ХХІ ғасырда халықаралық деңгейде адамның сапасын өлшеуде белгілі көрсеткіштермен қатар, Абайдың «Толық адам» ілімі ең озық идея ретінде пайдаланылуы тиіс.

Үшінші. Санасы өзгерген, сапалы кәсіби білімі бар, мақсаты айқын адамға **патриоттық сезім, психологиялық пәрмен, яғни жоғары ерік күші қажет.** Ол күнделікті үздіксіз жаттығумен келеді. Соның арқасында адам сананың ең жоғарғы деңгейіне жетеді. Гегель айтпақша «тәрбие-адамды бала кезден тәрбиелеу ғана емес, ол сананың оянуы. Дұрыс сапалы білім мен тәрбие алған адам, халық мықты мемлекет құрады.

Төртінші. Әр адам дүниежүзінде орын алып отырған сын қатерлерге адекватты түрде өзінің барлық күш-жігерін, мінез-құлқын, қайратын, қайсарлығын жұмсауы қажет. Негізгі мәселе, басқаларды басқарудан гөрі әр **адамның өзін-өзі игеруге мән бергені жөн.** Өз қадірін білген адам басқаның да қадірін біле алады, ал басқалар соған сай ізет қылады.

Бесінші. Адамның рухани дамуы, тек дін жүйесімен байланысты емес, ол – өміріміздің бейнесі, **қоғамды ізгілендіруге талпындыру.** Керек болса, біз құдайдың, табиғаттың алдында байлығымызбен жауап бермейміз, керісінше, істеген жақсылығымыз, рухани құндылығымыз бен санамыз қай деңгейде екендігімен есеп береміз. Адам өмірде үлкен байлығымен жетістікке жеттім деп мақтануы мүмкін. Адамның рухани өте азғын болуы біріншісін жоққа шығарады да, ол адам Абайша «толық адам» болмайды. Ал байлыққа

көзсіз ұмтылу бақыт әкелмесі анық. Рухани күшті адам жамандық жасай алмайды. Себебі, оны жоғарыда айтқан моралі жібермейді. Оқу орындарында сапалы біліммен қатар, **«моральды азамат»** тәрбиелесек игі болар еді. Оның өзін-өзі тануға, өзінің потенциалын ашуға, мәдениетіне, тазалығына және оның ішкі адами сапасына мән берілсе.

Алтыншы. Осыларды іске тиімді асыру үшін **адам өзін-өзі бақылап, басқара білуі керек.** Адам алдына қойған мақсатына жетіп, «толық адам» болуы үшін өзін бір қалыпты ұстауы, сыртқы және ішкі факторлардан өзін сақтап, іс-әрекеттерін басқара білуі керек. Әрине, мұның бәрі ең жоғары моральдық құндылықтарға, адамның ар ұстанымына, қалыптасқан мінезіне негізделеді. Мораль кетсе, бәрі кетті деген сөз. Мектепте жастарды мінезінің қалыптасуына, ойының тұрақтануына, негативті процестермен күресуге бейімдеу керек. Жеңіл мал табудан, «көп айтса болды, билік айтса көнді» дегеннен арылу қажет. Осы жетістікке жететін ұзақ жолда үлкен күш-жігер, талап, әсіресе, тұрақты бақылау қажет. **Мұндайда Абайдың «егер ісіңнен нәтиже көргің келсе, әр уақытта өзіңнен өзің есеп алып отыр»** деген сөзін еске алсақ жарар еді. Өмірде басқаларды басқарудың алдында өзіңді басқаруды үйрен. Ол рухани санамен келеді.

Осылардың бәрін игерген адам тұлға болып қалыптасады. Одан ары адам өзінің бір даму

деңгейіне жеткенде, «Толық адам» болып есептеледі. Қалай ойласаңыз да, сапалы білімсіз, рухани қалыптаспаған адам өмірге бағалы ештеңе алып келе алмайды. Себебі, оның өзі Абайдың «толық адамы» бола алмайды, оның ақыл-ойын, рухын миымен толық игеруге шыдамдылығы мен төзімділігі жетпейді. Егер адам Абайдың «толық адам» ілімін шын жүрегімен түсінсе, «мен өзімді өзгертемін, қойған мақсатыма жетем» деп мақсат қойса, ол адамды енді бұл жолда ешкім тоқтата алмайды. Түптеп келгенде, моральдық қалпын сақтаған адам өзін де, елін де, адамзатты да алға алып баруға өз септігін тигізеді. Сонда ғана ол адам осы өмірде өзінің ішкі дүниесінің жұмағына кіруі мүмкін. Ал моральдық қалпы жоқ адам кешірілмейтін қателіктер жасайды.

Егер болашаққа болжам жасайтын болсақ, адамзат ең жоғарғы моральдық қалпымен, сананың шыңымен жүретін болса, онда зорлық-зомбылық, соғыс, үлкен қақтығыстар болмас та еді. Ол үшін білім мен тәрбие жүйесі күрт, түбегейлі өзгеруі керек. Оның басында әр адамға жеткілікті деңгейде материалдық тұтыну қажеттілігі мен мораль тұруы керек, адами қасиеттердің қалыптары әр адамның ой-санасына енгізілуі қажет. Әрине бұл көп іс-әрекетті, ұзақ уақытты алатын процес. Сол уақыттарда «Жаңа этика» заңы іске асатын болар. Ол кездерде адамзаттың жақсы өмір сүруіне не

керек барлық материалдық дүниелер жетіп артылады да, ал адам болса тек сана тазалығын ұстап тұру үшін этика заңын орындауға тырысады. **Дегенмен, қазір бізде әр адамның жеке рухани мүмкіндіктері іске аспайынша, өмірдің жақсаруы екіталай.** Себебі, мұңсыз адам ары қарай да теңсіздікке, жалған ұжымдықтың құлдығына ұшырай береді. Билік оны неге сендіргісі келеді, соны жасайды, жалған ақпараттар, т.б. тетіктер арқылы мақұлдатады. Мұны **«ұятсыз өтірікке сендіру»** деп атауға да болар еді. Ары кете берсе, бұл жол диктаторлық жүйеге алып баруы мүмкін.

Алда цивилизациялық дамуда, VI–VII – жаңа технологиялық укладтарды игерудің арқасында дүниеде үлкен өзгерістің, ғылыми-техникалық революцияның болатынына сенеміз. Себебі, **сана эволюциясы, рухани революция, қоғамды ізгілендіру заманы келе жатыр.** Ал адамзат болса, осыған қызмет ете отырып, өзінің рухани даму шыңына шығады. Сонда ғана бүкіл адамзат әлемнің бейбітшілік дамуының жемісін көреді.

*Сана дағдарысын еңсермей
даналыққа жете алмай-
мыз*

*Атыңнан басқасы цифрға
байланған заман болды.
Ертең «Қазақбай» деген
атың да «Цифрбай» болып
жүрмесе игі еді*

25 Цифрландыру

Қазір әлемде өмір сүретін 7 миллиардтың 6 миллиард адамында ұялы телефон бар екен. Ғаламтордың дамуына көз ілеспейді, біз өкінішке орай, игеріп үлгері алмаудамыз.

Интернет барлығын бір жүйеге байлады. Қазір 1 триллион датчик интернетке қосылған. 2020 жылы 22% немесе 290 миллион жеңіл машиналар интернетке қосылып, жол апаты санын күрт төмендетеді деп күтілуде [41]. Чемберстің болжамы бойынша 2020 жылы интернет нарығы 19 трлн. \$ дейін өседі. Ал салыстыру үшін әлемнің жалпы ішкі өнімі (ЖІӨ) 100 трлн. \$ сәл-ақ асады екен [42].

Енді біз ғылымның жаңалықтарын: компьютер тілін, жаңа интернет технологияны, программамен қамтамасыз етуді, роботтандыруды, цифрлы экономика тілін тез игермесек, тіпті қалып қоятын түріміз бар. Алысқа бармай-ақ қояйық, мысалы кеше ғана КСРО-да бізбен бірге болған Эстония бүгінде оқ бойы озып, алға кетті. Олар біз КСРО ықпалынан шыға алмай,

жалтақтап, адасып жүргенде, өздері жаңа цифрлы электронды экономиканы жасап алған еді, сондықтан Эстония бүгінде ең озық инновациялық елге айналды. Ол қазір әр адамға шаққанда, 25000 \$ табыс табады. Эстония қазірде технологиялық жағынан алға кеткен ел. Әлемдегі интернет жылдамдығы ең жоғарғы ел – Эстония. Қазір 95% салықты интернет арқылы 5-ақ минутта төлейді екен. Бұл ел де Сингапур сияқты ең көп қаржыны бастауыш мектеп біліміне салады екен. Бағдарлама жасаудың негіздерін бірінші кластан оқытады, компьютер тілі оларға Француз тілінен артық. Эстония біз сияқты саны аз халықты инновацияға тез икемдеп, дамытуға болатынын көрсетті.

Үндістан да жыл сайын 1,5 млн. бағдарламашыға білім береді екен. Бұл жағынан АҚШ пен қытай оның шаңына да ілесе алмайды.

Егер бұрын өндіріске керегі **темір**, ауылшаруашылығына **жер болса**, қазір **цифрлы дәуір келді**. Экономикамыз информацияға негізделіп отыр. Алда кім, қай ел тез арада үлкен ақпараттарды, интернет жүйесін, бірлестіктерді, желілерді, жасанды интеллекті, геномиканы, алтыншы, жетінші сезімдерді игерсе, солар озады, әлемде алда болады. Қазір VI-VII технологиялық укладтардың заманы (ақпаратты-коммуникативті технология, нано-биотехнология, гендерлік инженерия, космосты игеру). Бұл

жағынан біз көп арттамыз, кем дегенде, 30-40 жыл қалып келеміз.

Дамыған елдердің 75-77% астам табысы интеллектуалды экономикадан, адам капиталынан, жоғарыда айтылған салалардан түседі екен, ал 23-25%-ақ негізгі қор, өндірістен, шикізатты игергеннен түседі. Бізде керісінше, тек шикізат елі болып, мұнай-газ, қазба-байлықтарымызды экспорттау арқылы пайда табудамыз. АҚШ болса, қазба-байлыққа өте бай ел бола тұрып, кен орындарын ашып, бағалап, келешек үшін қайта жауып қояды. Ал біз болсақ, балалар мен немерелеріміздің болашақ несібесіне қол салып, 100 млн. жуық баррельге дейін өндірудеміз. Біраз жылдан кейін өсіп келе жатқан ұрпақ сұрау салмай ма? Бұл дегеніміз, біз экономикамызды әртараптандырып, интеллектуалды экономиканы меңгермесек, онда жаһандану көшінен мәңгілік қалып қоюымыз мүмкін, айналадағы алпауыттарға жұтылып кету қаупі де негізсіз емес.

Егер дамыған елдер индустрализация арқылы қазіргі экономикалық бақуаттыққа, өркениетті дамуға ғасырлар бойы ақырындап қол жеткізсе, біз феодализмнен социализмге, социализмнен капитализмге тез өттік. Біздің ерекшелігіміз де осында. Бір жүйеден екінші жүйеге тарихтың бетбұрысы себебінен жылдам өткен кезде, қоғамда сана дағдарысы бола-

тыны анық. Сана дағдарысы тез дамудың себебі, сондықтан, «алдымен сананы өзгерт» деген афоризмде көп мағына жатыр. Еуропаның ескі қалаларында инфрақұрылым ескірген, оларды жаңа технология арқылы жаңғыртуға үлкен шығын қажет. Біз болсақ, кеше ғана пайда болған интернет технология, цифрлы экономика, технологиялық укладтар арқылы тағы бір-ақ секіріп қатты дамуымызға болады. Бұл Үндістан, Сингапур, Малайзия, Оңтүстік Корея елдері тәжірибесінде бар. Әлемдік технологиялық прогрестің арқасында біз уақыт ұтамыз. Сол үшін енді «ұйықтауға», ата-бабаларымыздың қалдырған жер байлығын қаннен қаперсіз игере беруге болмайды. 30-40 жылда олар да таусылады. Сол уақыттарда тіпті мүлдем кеш қалуымыз мүмкін.

Дәл осы жерде біз екі нәрсені ұштастыра білуіміз керек. Бір жағынан әлемдік ғылыми-техникалық прогрестің жаңалықтарын игеру, екінші жағынан, адам капиталын қалай сапалы жасаймыз, сол туралы ойлану. Ат төбеліндей халқымызды қайтсек алдыңғы қатарлы, білімді қоғам жасаймыз? Міне, мәселенің түп-тамыры қайда жатыр. Ол үшін түбегейлі реформалар жасау керек. Озық тәжірибені алға кеткен Эстониядан да, басқадан да алайық. Құр мақтана беруді қойып, өзімізге ішкі аудит жасап, бар потенциалымызды, мүмкіндігімізді есептеп, неге шамамыз келеді,

нені ықшамдау қажет, басымдылықтарды белгілеп, түбегейлі іске кірісу керек.

Цифрлы технологияның қоғамдық салаларды дамуда пайдасы өте көп. 1940 жылдары үшінші өндіріс революциясы үлкен бөлмеге зорға сиятын есептеу машинасын алып келсе, қазіргі технологиялық дамудың жаршысы сол еді. Ол уақытта атасы Норберт Винер боп есептелетін кибернетика заманы басталды. Ал ендігі заман 4-ші өндіріс революциясы уақытысында барлық ақпараттарды бір жерге жинап, сақтап, өңдеуден өткізіп, оларды кез келген жерге жеткізу арқылы тез шешімдер қабылдау маңызды. Мысалы, *бұл жаңа технологиялар арқылы, блокчейн, интернет жүйесі, цифрлы технология, кванттық технология, киберрискіге дейін, ары қарай жасанды интеллект, робототехника, дрондар, алдыңғы қатарлы материал, аддитивті өндіріс, көп өлшемді печать, геном сияқты әлемнің ең озық инновациялық жаңалықтарын* адамзат пен табиғат алдында игеру алдымызда тұр. Цифрлы технология адам денесіне қалай кіреді? Бұл этикалық мәселе қалай шешіледі? Адам өзгерісі мен жасанды интеллект, роботтардың ара қатынасы қалай болмақ, бірін-бірі алмастыра алады ма? Оларды адам басқарып реттейді ме, жоқ әлде жасанды интеллект басымдық жасап кете ме?

Осылардың бәрін математиканың көбейту есеп кестесі сияқты егжей-тегжей білуіміз керек және

қалай игеріп өмірімізге пайдалану жол картасын жасауымыз қажет. Ол үшін адамның психологиясы, сана-сезімі өзгеруі қажет. Бұның бәрі сана революциясына әкеп тірейді. «Қазақ халқы осыған даяр ма?» деген сұрақ туады. Онда «қалай жасау керек? Қанша шығын кетеді? Қанша уақыт керек? Қандай нәтиже аламыз? Басқаларды қалай қуып жетеміз?» деген сұрақтар жауабын күтуде. Климаттың температурасы 2 градусқа көтерілсе, не істеу керек? Басқа планеталар мен байланыс қалай болмақ? Жер, ауа, космос қалай қатынаста болады? Бұл жерде деректер базасы, геоинженерия, космос технологиясын игеру сияқты тың, маңызды мәселелер алдымызда тұр.

Адамзаттың дамуына басқалармен қоса, әсіресе, екі нәрсе тікелей әсер етеді деп ойлаймын. Біріншісі, ғарыш саласындағы іздену жұмыстары. Өмір сүруге лайықты жаңа планета табу;

Екіншісі, әлемді, өмірді жақсарту үшін жасанды интеллекті игеру. Бізге келсек, осыларды тек «білімді қоғам» жасағанда ғана шешуге болады. Осы жерде Стивен Хокингтың сөзін келтіргенді жөн көрдім: «Күн жүйесінде ғылыми ізденіс жасайтын уақыт келді. Мүмкін, өзімізді-өзіміз құтқару үшін бір-ақ мүмкіндік – космосты игеру мүмкіндігі қалған болар?»

Жасанды интеллект өмірімізге өзгеріс әкелетіні рас, бірақ екінші жағынан, бүкіл тіршілікті жоюы да мүмкін Қандай цивилизация болса да І-ші басымдылық адами құндылық, содан кейін жасанды интеллект, жаңа технология т.б.

26 Жасанды интеллект, роботтандыру

1959 жылы Нобель сыйлығының лауреаты, АҚШ физигі Р.Фейнман жеке атомдарды манипулятор көмегімен қозғалту мүмкіндіктері туралы алғаш баяндама жасаған болатын. Содан бері бүгінде нанотехнология саласындағы зерттеулер практикалық маңызы зор нәтижелер беруде. Генетика, медицина, клондау, микроағзалардағы бактерияларға әсер ету және машина жасау, электроника және басқа да салаларға нанотехнологиялар дендеп енгізілсе, ғылым көп алға кетпек.

«Нанотехнология» деген сөзді қазақша түсіндіретін болсақ, ол «кішкентай өлшемді технология» дегенді білдіреді. «Нано» сөзі – «миллиардтың бір бөлшегі» мағынасын береді. Қазір бұл ғылым дүниежүзі бойынша үлкен сұранысқа ие болып отыр. Нанотехнологиялардың арқасында заманауи есептегіш машиналар мен өндірістік технологиялардың, сол сияқты, дәрі-дәрмектердің өндіріліп жатқанын білеміз.

Жаңа технологиялардың адам сенбейтін жетістік-болжамдарын футурист Рэй Курцвейл жыл сайын жариялап отыр. Сол болжамдары мүлтіксіз орындалып, өмірімізге біртіндеп еніп жатқанының куәсі болып отырмыз. 2025 жылы дайын атомнан кез келген затты құрастырып шығаратын нанороботтар пайда болады екен. Жалпы, ғалымдардың болжауынша, нанотехнологияның үш негізгі міндеті бар:

Біріншісі, 2025 жылы атомнан кез келген затты құрастырып шығаратын роботтардың міндетіндегідей, ерекше қасиеттерге ие болатын материалдар жасап шығару. Мысалы, көлемі шағын қағаз сияқты затты жарақат алған жерге қойса, ол қанның құрамын, қандай дәрі қажет екенін анықтап береді дегенді «Scientifus Amerika» журналы жазған еді.

Екіншісі, көлемі молекула, не атомға тең белсенді элементтері бар электрондық схемалардың өндірісін ұйымдастыру.

Үшіншісі, көлемі молекулаға тең механизмдер мен роботтар жасау, оларды наномашина деп те атайды.

Өкінішке орай, елімізде жаңа технологияларды дамытуды қолға алу баяу жүріп жатыр. Ресей мемлекеті нанотехнологияны дамытуға миллиардтаған АҚШ долларын бөліп, зертханалар ашуда. Біз олардан қалыспауымыз қажет. Бірінші робот 1961 жылы АҚШ-та пайда болса да, қазір Жапонияда 310 мың

өндіріс роботтары істейді, ал әлемде 1,4 миллион робот бар екен [41].

XXI ғасырда жасанды интеллект адаммен тікелей байланыса бастады, ол экономиканы да цифрландырып тауар шығаруға көшті, денсаулық саласынан бастап әлеуметтік есептерді де шығаруда. Жасанды интеллекттің қауіпсіздікке, киберқауіп сияқты қауіп-қатерге, теріс әсері де болуы мүмкін. Теріс пиғылдылардың қолына түссе, жасанды интеллекті адамзатқа қарсы бірге жойқын қару ретінде пайдаланып кетуі де ғажап емес. Кеше ғана дронның өзі мұнай зауыттарын талқан етіп, көп залал әкелді, ал енді мына жағдайда қандай қауіп-қатер күтіп тұрғанын болжаудың өзі қиын. Сондықтан, жасанды интеллектпен адам қайткен күнде де санасуы керек. Бірінші өндіріс роботы өткен ғасырдың 60-жылдары АҚШ-та пайда болды. Алан Тьюрингтің өткен ғасырдың 50-жылдары айтқаны айдай келуде. Ол былай деген: «Егер машина ойланса, ол бізден жақсы ойлайды».

2019 жылы роботтандыруға 135 млрд. доллар ақша жұмсалды. Салған қаржылар 3-4 жылда еселеп өсуде. Әр 18 айда еселеп өсетін Г.Мураның заңы іске асуда [43]. Қазір әлемде 1,1 млн. робот болса, ал өндірген машиналардың 80%-ын роботтар жасаған.

Аздаған уақыттан кейін көлік машинасында жүргізуші болмайды, адамсыз машиналар сізді керек

жерге алып барады. Келешекте 50 миллион адамсыз машиналар 1 миллиард жеке көлігіңізді ауыстырады [46].

Қазір барлық іс-қимылыңды алақандағыдай бағып, біліп, көріп отыратын заманға келдік. Біз өзімізді еркінбіз деп ойласақ та, үстімізден балыққа тасталғандай көрінбейтін тор тасталған, біз сол ақпараттық тордың астында бейғам тірлік кешудеміз. Жұтатын ауа, су-қорегіміз бар демесең, қалған барлық құқығымыз шектелген, ғарыштан әр қадамымыз жіті қадағалануда.

Міне, қазіргі заманның тірлігі осы. Бабаларымыз бала кезімізде ақырзаман келеді деуші еді. Сонда түсінбей, «ол не?» деуші едік. Егер сенің барлық іс-қимылың шектеулі болса, бір сценариймен, **көнгіш, ыңғайлы адам** болып жүрсең, бұл қай заман болғаны? Құдайдың адамға берген өмір бостандығы сақталмай ма? Жанның тәннен бөлініп, ана дүниеге кетерінде адамдардың мына өмірге риза болмай кететіні де сол себептен шығар деген ой келеді кейде.

Жаңа технологиялардың дамуымен бірге адамның ішкі жан дүниесі, өмір құқығының шектетілуі ең үлкен мәселе болып көтерілуі тиіс. Мұндай жағдайда, адам өзін тыр жалаңаш жүргендей күйде сезінері анық.

Бүгін «адамның жасанды миын» жасап шығару үшін миллиардтаған ақша жұмсалып, он жылдан бері

нейротехнология саласында ғылыми ізденіс жасалуда [41]. Сол жасанды интеллект, роботтар өмірімізге дендеп енбей тұрып, адам мен машина арасында қандай шектеу болуы керек, соны әзірден бастап анықтап алу керек. Осының жолын қазір іздемесек кеш қаламыз. Егер бұл мәселе шешімсіз қалса, дүние асты-үстіне түсіп, адамзат апокалипсиске ұшырап, баяғы атам замандағы ескі өмір қайта басталуы мүмкін. Қазір адамзат өз ми мүмкіндігінің жоғары шегіне жетіп, енді қазір интеллектуалды дәрежесі кему процесіне бара жатқандай. Себебі, бүгінгі адам ойланғысы келмейді, ештемеге бас қатырмайтын «комфортты зонаға» кіріп алған. Жаңа технологиялар көз ілестірмей өршіп, күллі әлемдегі адамзатты өз торына шырмауда. Бұл мәселе интернет шыққалы бері қатты біліне бастады.

Бифуркация нүктесіне келіп жеткен-дейміз, ары қарай адам интеллектісі тек төмендемейтін сияқты. Ал физикалық тұрғыдан алып қарастырғанда, бүгінгінің адамы физиологиялық тұрғыдан да нашарлауда, «гиподинамия» күйіне ұшырауда. Қазіргі өмірде керегі ақша, әлемді капитал басқарып тұр. Осы жерде Гамлеттің: «Болу керек пе, болмау керек пе?» деген белгілі сөзі еске түседі. Біз осы тұрғыда бүкіл адамзат болып ойлануымыз керек. Егер компьютер Мур заңына бағынып, өте тез дамыса, онда оның мида ұстау қабілеті алдымыздағы 100 жылда

өзінің интеллектуалды мүмкіндігі бойынша адамнан озады. Мұны айтқан Стивен Хокинг өмір бойы ғарыштағы қара құрдымдар құпиясын зерттеп өткен адам. Себебі, Стивен Хокинг жер бетінде адамзатқа төніп келе жатқан бір қауіптің барын ашық айтты. «Басқа планетаға қоныс аудару мәселесін қолға алуымыз керек, әйтпесе, кешігіміз», - деген ғалымның сөзін Илон Маск қолдап, тіршілік кешуге ыңғайлы басқа планетаны бағындыруға қадам жасауда.

Сонымен, алдағы болашақта жасанды интеллект адамзатқа қызмет ете ме, әлде адамзат жасанды интеллектке бағынышты бола ма? Рэй Курцвейлдың айтуынша, «сингулярлық күй» 2045 жылы күтілуде. Бұл дегеніміз, квантты компьютер арқылы адамның биологиялық ой-өрісі жаңа технологиямен қосылады, ал одан кейінгі заманда адам мен машинаның ешқандай айырмашылығы болмайды [43]. Бұл адамға не береді?

1. Денсаулығыңды қалпына келтіретін чиптер, дене мүшелерін алмастыратын бөлшектер.

2. Адам миының жұмысын жақсартатын чиптер, компьютерге тікелей қосылу.

3. Адам терісінің астына орналастырылатын чиптер, адам өмірін, әлеуметтік төлемдерді, банктегі ақшаларын жүйелейтін құрылғы.

Соңғысынан бас тартқан жағдайда, әлеуметтік сақтандыру, т.б. қоғамдық жеңілдіктерден айрыласың, онысыз жұмысқа алынбайсың, т.б.

Адамның өмір сүру жасы ұзарады, өмір сүру салты, қорегінің сапасы жақсарады, бірақ жоғарыда айтқанымыздай, адам өмірі өз еркінде емес, үнемі бақылауда болады.

Адамның жеке өмірі, бостандығы осымен шектеледі, атыңыз «Қазақбай» емес, «Цифрбай» болады, жасанды интеллект өмірі басталады, адам мен машина арасын ажырата алмайтын күйге жетеміз.

Осындай «жұмаққа» таңдау жасайтындар да болуы мүмкін. Қазіргі қоғам бай мен кедей болып бөлінсе, ол кездегі қоғам қалай бөлінетінін елестете беріңіз. Егер адамзат осындай күйге түссе, Міржақып Дулатов айтқан «Оян, қазақ!» ұраны «Оян, адамзат!» болып өзгеруі мүмкін.

Себебі, алдымызда біз білмейтін масштабтағы өзгеріс кезеңі келе жатыр. Мұны «жаңа цивилизация» деп айтуға бола ма? Қазір біз өмірдің ең қызған кезі «Өзгерістер кезеңі» деп аталатын өтпелі заманда өмір сүрудеміз. Ақырын бір Жаратқан біледі!

Алдағы өмірде, адам қандай болады, жасанды интеллект бой бермей кете ме, роботтар білгенін істей ме, оны білу мүмкін емес. Оны әлемдегі ең озық үлгідегі компьютер де модельдей алмайды.

Егер адамзаттың пайда болу тарихына көз жіберсек, Дарвиннің тұжырымынша, адам маймылдан жаратылған делік: *гиббон – орангутан – горилла – шимпанзе – икемді адам – өзін-өзі түзеген адам – ақыл кірген адамдардың* 3 млн. жылдан бастап бүгінге дейінгі эволюциялық жолмен дамығанын ескерсек, онда біз адамның тағы бір жаңа түрі тууының алдында тұрмыз. Кейбір ғалымдардың айтуы бойынша бұған кем дегенде 250 мың жыл керек екен [5].

Адамзат жаңа технологиялар арқылы қаншалықты алға кетсе де, басқа планеталарда тіршілік бар ма, жоқ па, оны әлі нақты анықтай алған жоқ. Біз қол жеткізген ғылым мүмкіндігі әлі де болса, айналамыздағы материялардың 5%-ақ пайызын біле алады екен.

Бір мәселені анық айтқым келеді, біз қаншалықты алға кеттік десек те, интернет, роботтандыру, жасанды интеллект т.б. бәрібір, **бір кездерде ауылға ораламыз.** Себебі, ауыл қазақтың шыққан жері, адам табиғат анадан ажырап ешқайда кете алмасы анық. Жоғарыда 2025 жылы дайын атомнан кез келген затты құрастыруға қабілетті алғашқы нанороботтар жасалмақшы екенін айттық. Осы жетістік ауылшаруашылығында да қолданылатын болады. Нанороботтар өсімдіктер мен жан-жануарларды алмастырып, азық-түлік өндіретін дәрежеге жететін болады. Осыған сәйкес экологиялық жағдай жақсара

түседі. Себебі, өнеркәсіптің жаңа түрлері болашақта қалдық заттар шығармай, оның есесіне нанороботтар ескі қалдықтарды жояды.

Ауылда шығармашылық адамдары тұруға асығады деп ойлаймын. Таза табиғат қаланың аласапыран арпалысынан қашқан шығармашылық адамдарына жан тыныштығын, таза шабыт сыйлауы мүмкін. Сол үшін **шығармашылық ауылдарын ашу** – уақыт талабы болатын кез келеді.

Қазірдің өзінде ауылға көңіл бөліне бастауы керек. Зиялы қауымға «Баратын ауылыңды ертерек дайында, ауылдың тынысын ашуға қазірден көмектес» дегім келеді. Себебі, болашақта ауылда тұрғысы келетін зиялылардың тізіміне кіре алмай қалуың мүмкін.

Сөз соңында айтарым біздің келешегіміз – бір аламан бәйге, көп аттан бөлініп, суырылып алға шыққан қос сәйгүліктің жарысы сияқты. Біреуі көз ілеспей дамып келе жатқан алып *жаңа технологиялар, екіншісі, адамның тума ақыл-ойы, парасаты, рухани жандүниесі*. Ең дұрысы, осы екі тұлпарды жеке жібермей, бір-біріне қарсы бәсекеге жарыстырмай бүкіл адамзат отырған бір арбаға жегетін болсақ, бәрінен озар едік. Дегенменде адамның ой-санасы, моралі, интуициясы, сезімталдығы адамзат дамуының мәдени-тарихи кезеңдерінен жақсысын алатыны бәрінен де жоғары тұратынына сенемін!

*Болашақтағы дамуда Келешекті жасау үшін
қазбалы отындар энерги- адамда «интегралды»
ясына пара-пар Күн және білім арқылы космо-
сутегі энергиясының эрасы сты игеру мен жасанды
басталады. интеллекті пайдалану
керек*

В. И. Вернадский

27 Космос

Жаһандану заманында адамзат үшін ең қиын нәрсе — өмірде дұрыс жол таба білу. Бұл әрбір адамға, қоғамға да қатысты мәселе. Егер біз Абай заманында өмір сүрсек, төрт түлік малымыз алдымызда, ағайын-туғанның арасында өз қотырымызды өзіміз қасып отырар едік. Қазір қоғамдық құрылым баска, нарықтық қатынастар адамзатты сауда мен бәсекелестікке икемдеп, өмір өз заңдылығын алға тартқан.

Осыған орай адами құндылықтар да өзгеріп, руханият мәселесі материалдық жағдайдан кейінгі екінші орында қалды. Осы себепті мәселені кең тұрғыдан қараған жөн.

Адамзат осы кезге дейін өз өмірі үшін ұзақ күресіп, өркениет тізгінін қолына мықтап алғаннан кейін қоршаған ортаны һәм өзін-өзі игере бастады, осыған байланысты белгілі заңдылықтарды зерттеп, меңгеріп, оларды осы аталған мүмкіндіктері арқылы дамытуға,

өз қажеттіліктеріне қарай дұрыс қолдануға тырысып бағуда. Адамзат өзінің жеті мың жылдық дамуында болашаққа деген жауапкершілікті сезіну үшін мол тәжірибе мен білім жинақтады.

Адамзат ғасырлар бойы өз басынан көптеген соғыстар мен тоқырау кезеңдерін өткерсе де, жалпы өркениет процесінің дамуы мен оны сақтап қалу үшін осыншама қиындыққа душар болмаған. Жер шарындағы ресурстық байлықтың күрт кемуінен туындаған мәселеге ғылыми тұрғыдан қарауды талап етуде. Бүгінгі таңда адамзат өркениетінің сақталып қалуы және одан әрі өркендеуін жалғастыру үшін жаһандық үрдістердің дамуын басқару, өндірістік-тұтынушылық және өзге де қажетті циклдардың арақатынасы мен жалпы заңдылықтарын қайта зерттеу қажеттілігі заман талабына айналып отыр.

Осы мәселелерді шешу үшін автор «XXI ғасырдағы адамзаттың өмір сүру стратегиясының концепциясы» деп аталатын мегажобаны жасаған болатын. Бұл кітап баспадан Лондонда шығып, Кембридж университетінде автордың қатысуымен презентациядан өтті. Баспаның дерегі бойынша кітап әлемнің 200 ТОП университеттеріне жіберілген. Кітапқа Нобель сыйлығының со-лауреаты оң пікір берген.

Бұл жобада *рухани, ғылыми-техникалық революцияға, экологияға, гарышты игеруге, экономика мен әлемдік қауіпсіздікке* негізделген постиндустриалды әлемнің, жалпы адамзат өркениетінің ғаламдық үйін құру қағидалары бар. А.Эйнштейннің «ешқандай мәселені оның туындаған деңгейінде шешу мүмкін емес» деген сөзін ескере отырып, біз өркениетке галактикалық тұрғыдан қарауды жөн көрдік.

Мегажобаның ғылыми жаңалығы – постиндустриалды өркениетке өтудің жоғарыда айтылған **6 базалық элементтерін** бір процесс ретінде тұтас қарап және соның негізінде дүниежүзілік процестерді жаһандық басқару мен реттеудің сандық моделін жасау. Бұл модель автордың кітабында толық көрсетілген [1]. Сол арқылы өтпелі кезеңде дүниежүзінің тұрақты дамуын сақтап қалу мәселесі қойылған.

Бүгінгі таңда әлемдік қауымдастық алдына **өркениетті басқарудың және әлемдік үрдістерді реттеудің жаһандық жүйесінің** қажеттілігі жөніндегі мәселені қоюдың уақыты келді. Бұл экономикалық және саяси шешімдердің жаһандық жүйесін жасау деген сөз. Қазір бізге керегі – **жалпы ұлттар мен ұлыстардың планетааралық бірлігі** және осыған байланысты жаңа дүниежүзілік мәселелер.

Жалпы әлемді басқарудың алғашқы сатысында жоғарыда көрсетілген мәселелерді шешу үшін әлемдік

заң шығарушы орган (**Әлемдік парламент**), атқарушы орган (**Әлемдік үкімет**), сот органы (**Әлемдік сот**), **Қауіпсіздік кеңесі**, **Діни одақ секілді** нақтыланған өкілеттіктері бар органдарды құру қажеттілігін көтеру ләзім. Бұл орайда БҰҰ, ЕО, Үлкен-G8, Үлкен-G20 және өзге халықаралық ұйымдардың, адамзат дамуының барлық жетістіктерінің тәжірибесін пайдалану керек. Егер бұл ұсыныстарды бүгіннен бастап ескермейтін болсақ, онда әлемдік кезек күттірмейтін проблемаларды шешуде кеш қалып қоюымыз әбден мүмкін. Тағы бір өзекті мәселе БҰҰ өзінің күшті әскері, қарулы күші болмай әлемде бейбітшілік сақталмайды.

13,8 млрд. жылдық тарихы тереңде жатқан жалпы әлемнің болашағы, өркениеттің дамуы, рухани және интеллектуалды лидерлердің қарым-қатынасына, олардың өзара түсінушіліктеріне байланысты болмақ. Мәселенің күрделі күрмеуінің шешілуі не бірігуде, не жеке дара құрып бітуде болып тұр. ХХІ ғасырда АҚШ-тың өкшесін Қытай мен Еуропа Одағы басып келеді, сондықтан, АҚШ-тың олармен санасуына тура келетін күн жақын.

*Кризистің туындауы нәтижесінде «**Валюта-аралық резервтік қор**» құру керек. Қорыта айта келсек, активтердің валютамен құрылуына жол бермеу, БҰҰ әлемдік валюта «құнын» жаңа сапамен бақылау керек. (қуатты толтыру). Бүкіл*

*әлемдегі валютаның қарым-қатынасын және оның «қуатпен» қамсыздандыруды сараптауына байланысты БҰҰ жанында **Валюта сараптаушы комиссиясын құру** қажеттілігі туады.*

Біздің көзқарасымызша, жаңа кезең басталады, ол нарықтық экономикадан **интеллектуалды экономикаға, постиндустриалды өркениетке**, яғни жаңа білімге, ғылымға, жоғары технологияларға, рухани құндылықтарды жаңғырту барысына негізделген. Енді осы ғылыми мегажоба жаңа әлемдік даму стратегиясына импульс берсе екен деген үміт бар. Қарапайым тілмен айтқанда, интеллектуалды экономика – шикізат, тауарды шығару емес, **ол жаңа озық идея арқылы даму.**

Әлемдік дамудың қазіргі материалистік моделінен рухани жаңғырту, интеллектуалды қоғам құру моделіне көшу қажет деп санаймын.

*Ежелден келе жатқан шығыс- Уақыт пен кеңістіктің
тың мораль философиясы- көкжиегі тоғысқан
на қарсы қоятын батыс кезде жаңа өркениет
өркениетінде жаңа парадиг- басталады
ма туған жоқ*

28 Өркениет

Өркениет – бұл адамзаттың материалдық, техникалық және рухани-тарихи жетістіктерінің жиынтығы платформасында орын алатын тарихи үдерістің бірлігі. Бұл ұғым – өмірдің белгілі бір нысаны мен тәртібі, надандыққа қарсы болған ежелгі дәуірден белгілі.

Жергілікті-тарихи тұрғыда өркениет деп кеңістік-уақыттық құрылымдармен шектелген сапалық тұрғыда сан алуан бірегей этникалық немесе тарихи ілімдерді атайды, бұл көзқарасқа сәйкес әр халықтың өзінің бірегей өркениеті бар. Мәселен, Хантингтон өркениеттің он шақты түрін атаса, жалпы, ғалымдар 20-дан астам түрін көрсетеді: *антикалық, араб, қытай, египет, иран, үнді, сирия, миной, шумер, түрік, хетт, вавилон, анд, мексика, юкатан, Майя және т.б.*

Әлемдік өркениеттің дамуында әлемге аты әйгілі тұлғалардың алатын орны ерекше. Осыған байланысты әдебиетте жеке тұлғалардың көнеден бастап

қазіргі заманға дейінгі жіктелімдері бар («Жүз ұлы тұлғалар», «200 ұлы тұлғалар» және т.б.).

Біздің іріктеуде тұлғаларды құрлық бойынша қарастырып (Азия, Африка, Америка (солтүстік, оңтүстік), Еуропа, Аустралия), олардың жалпы әлемдік өркениетке қосқан үлестерін ескердік. Біз оларды өркениет үшін маңызды **сегіз басым бағыттар** бойынша жіктеуге тырыстық [44].

1. Ең алдымен, **әлемдік діндердің** адами өркениеттің дамуына тигізген ықпалын жоққа шығаруға болмас. Бұл тұста, *Будда, Конфуций, Мұхаммед пайғамбар, Иисус Христос* сынды әлемдік діннің басты өкілдеріне жете назар аудару қажет. Әлемнің рухани өкілдері, ең алдымен, сананы оятатын, оны стереотиптерден босататын идеялар ұсынып, содан кейін ғана физиологиялық денені жетілдіре түсетін технологияларды қолдануды құптаған, бұл технологияларсыз адамның санасы материалдық әлемде толықтай жүзеге асырыла алмайды. Өкінішке орай, бұл ақиқатты дамыған елдер өкілдері түсінбейді, не түсінгісі келмейді, көбіне олар адымен баюды ойлайды, содан кейін ғана адамның ақыл-ойы мен рухани дамуына мән береді. *Енді, ХХІ ғасырда, жаһандану дәуірінде қоғамды ізгілендіру және рухани-тарихи құндылықтарды жандандыру үшін конфессиялық жүйелерді бірлестіру, халықтар, ұлттар және этностардың әлемдік кооперациясы қажет.*

2. Барлық ғылым бағыттары **философиядан** бастау алатыны рас. Ой мен сананың дамуы әлемдік өркениеттің негізі болып табылады. Осы тұрғыда, адамзаттың Будда, Конфуций, Сократ, Платон, Архимед, Аристотель, әл-Фараби, Ибн Сина, Абай және т.с.с. ұлы ойшылдарын айта кеткен жөн. Бүгінде әлемдік философия ғылымы тоқырау сатысында тұр. Қоршаған әлемде орын алып жатқан көптеген жаңа процестер кешегі, бүгінгі және ертеңгі адамзат өркениетін түбегейлі жаңа философиялық тұрғыда түсіндіруге мұқтаж. Қазір әлем экологиялық әлеуетті жүйе ретінде ғаламдық желі, ақпараттық ағындар және желілік экономика, интернет, кванттық есептеулер және т.б. шырғауында. Дей тұрғанмен, «ақпарат» ұғымы әлі күнге шейін философиялық категория ретінде мақұлданбағанын айта кеткен жөн. Философиялық тұрғыда, әлемді қазіргі таңда сызықтық емес және диалектикалық заңдар, тірі табиғат пен циклдық дамуды басқару заңдары бойынша өмір сүретін жаһандық өздігінен ұйымдастырылатын жүйе ретінде түсінген жөн. Сондықтан, философия ілімінің ғылым жүйесін ұйыстыратын орталығы ретінде жаңа міндеттер жүктеледі: *бірқатар жаңалықтарды қарастыру, гуманитарлық ноосфералық және планеталық өркениеттің жаңа типіне көшу жағдайында көпполярлы әлемнің ғылыми көрінісін ұғынудың жаңа*

парадигмасын әзірлеу. Адамзат жаһандық апатсыз сингулярлық нүктесі арқылы жаңа өркениетке өтуі керек.

3. Өркениет, табиғат күштерін игерудің айтарлықтай жоғары сатысы ретінде **ғылыми және ғылыми-техникалық прогрестің қуатты әлеуетін** қамтиды және бұл адамдардың өмір сүру сапасын және өмір сүру деңгейін жақсартуға, олардың жайлы өмір сүруіне ықпал ететіні сөзсіз. Бұл тұста, Әбу Әли ибн Сина, Исаак Ньютон, Чарльз Дарвин, Адам Смит, Карл Маркс, Эрнест Резерфорд, Эйнштейн, Галилео Галилей, М.В. Ломоносов, М. Менделеев, А. Вернадский, Мария Кюри, Т. Эдисон, Н. Тесло, Р. Оппенгеймер және басқалар сынды әлемге аты әйгілі ғалымдарды айта кеткен жөн. Ғылым – екі жүзді семсер. Бәрі де мемлекет қайраткерлері ғылым нәтижелерін қалай қолданатынына байланысты, яғни өркениеттің жойылуы немесе дамуы үшін бе, бұған мысалдар жеткілікті. Енді ол жаһандық сипатқа ие, сәл жаңылыстың арты тұтастай аймақтың немесе бүкіл адамзаттың жойылуына әкелуі ғажап емес. Аты әлемге әйгілі бірқатар ғалымдар ғылым дағдарысы туралы айтқанда, ғалымдардың ұлы жаңалықтарды ашып қойғанын айтады. Бұл пікірге таласпай-ақ, сонымен бірге, біз әлі де жаңа ноосфера

өркениетінде өмір сүруіміз керектігін ескере отырып, ғалымдар адамзатқа әлі ұлы жаңалықтар ұсынады деген үміттенеміз. *Мұны біз қоғамның табиғатпен өзара әрекеті, нанотехнология, гендік инженерия, ақпараттандыру, ғарыш технологиясы, жасанды интеллект, роботизация, күн және сутегі энергиясы, атомдардың телепортациясы, магнетизм және т.б. сияқты VI-VII технологиялық құрылым өнімдерін өндіру сынды салаларда өркениеттік дамудың жаңа бағыттарынан күтеміз. Ғылым ХХІ ғасырдағы қоршаған әлемнің өзгерісінің шешуші факторы болып қала береді.*

4. Өркениет белгілерінің бірі – мемлекеттік құрылым мен құқықтың пайда болуы. Мұнда тарих ағымына сан-қилы ықпал еткен, империялар, жеке мемлекеттер құрып, реформатор және ұлы мемлекет қайраткерлері болған «пассионарлық» тарихи тұлғалар туралы сөз қозғаған жөн: *Цинь Шихуанди, Мао Цзэдун, Дэн Сяопин, Бейбарыс, Шыңғыс хан, Юлий Цезарь, Атилла, Томирис, Александр Македонский, Әмір темір, Сүлеймен сұлтан, Мұстафа Кемаль Ататүрік, Наполеон, Пётр I, Владимир Ленин, Иосиф Сталин, Адольф Гитлер және басқалар. Бұларды үлгі тұтатындар және теріс үлгілі тұлғалар деп жіктеуге болады.*

5. Дүниежүзілік дамудың прогрессивті типтегі құндылықтары жалпыадамзатқа ортақ деп танылады. Бұл – **нарықтың, құқықтық-демократиялық мемлекеттің, азаматтық қоғамның, адам құқықтарының** даму нәтижесі. Аталмыш бағыт бойынша мынадай тарихи тұлғалардың қосқан үлесі зор: *Джордж Вашингтон, Томас Джефферсон, Авраам Линкольн, Джон Кеннеди, Махатма Ганди, Джавахарал Неру, Кофи Аннан, Патрис Лумумба, Нельсон Мандела* және басқалар. Өкінішке орай, қазіргі билеушілерден, әлем мемлекет басшыларының біреуін жоғарыда аталған көшбасшыларға жатқызу қиынға соғады, әрі қарай даму үшін қайшы келетін проблемалар тым көп. Әлемнің турбулентті қозғалыста екендігін және ештеңені болжай алмайтындығымызды ескерсек, мемлекет басшылары мен қайраткерлерінің рөлі маңызды болып табылады. Мұнда G7 G20, БҰҰ, ЕО сынды дамыған елдердің көшбасшылары мен басқа да халықаралық қоғамдық ұйымдар интеграция, сенім ісінде, бейбіт келісім мен адамзатты қынжылтатын өткір әлемдік проблемаларды шешуде жөн сілтеулері керек. *Бұл тұрғыда, әлемдік қауымдастық төніп тұрған климаттық өзгерістерден, катаклизмдерден, апаттардан, соғыстардан және т.б. Жер анамызды өскелең ұрпаққа аман табыстау үшін адамдардың басын біріктіретін, бұрынғыдай адамзаттың даму*

тарихындағы жаңа көшбасшыларды, өз заманының тұлғаларын айқындауға тиіспіз.

6. Көп жағдайларда **мәдениет** – өркениеттің ажырамас бөлігі болып қарастырылады. Әрине, әлемдік мәдениет қазынасына үлес қосқандардың ұзыннан ұзақ тізімін келтіруге болады, бірақ біз тек әлемге әйгілі кейбір өкілдермен шектелдік, олар: *Моцарт, Марк Твен, Эрнест Хемингуэй, У.Шекспир, Оскар Уайльд, Теодор Драйзер, Л.Толстой, Ч.Чаплин* және басқалар. Мәдениеттің ертеңі туралы айтатын болсақ, түрлі мәдениет, ұлт өкілдері жаңа өркениет дәуірінде туындайтын міндеттерді шешу қажеттілігін білген. Біздің ойымызша, осы дәуірдің діңгегі – жаңа өркениетке деген **рухани-технологиялық серпіліс** бола алады. Ең бастысы, жасанды интеллект, адамзаттың роботталуы, яғни барлық жаңа технологиялық өзгерістер адамның өмірі мен өмірінің мәнінің дәстүрлі көздеріне, әлеуметтік-мәдени жүйені қалыптастыруға зиянын тигізбесе болды. Қазіргі және болашақтағы тарихи құндылықтарды біріктіретін мәдени ренессанс – катализатор бола алады. Ол адамзаттың бірігуге, барлық діндердің, қоғамдық ұйымдар мен басқа да әлемдік қауымдастықтың халықаралық құрылымдарының ықтымақтастығына сүйенетін жаңа ұжымдық және моральдық сана-сезімге қарай жоғарыға ұмтылуына негізделеді.

7. *Х. Колумб және Джеймс Кук* сынды дүние жүзін ашушылар мен теңіз жүзушілерін айырықша айта кеткен жөн. Бергі заманнан ғарышқа ұшып, күллі әлемді дүр сілкіндірген, әлемдегі алғашқы ғарышкер Юрий Гагаринді мысалға келтіруге болады. Таяу келешектегі жаңа ашылымдар, ең алдымен, ғарышты, планетааралық кеңістік пен басқа да білім салаларын игеруде күтіледі, адамзат жаңа қаһармандардың, ноосфералық өркениетте планеталарды ашушылардың куәгері болмақ.

8. Адамзат қоғамдық дамудың түрлі сатысын бастан өткерді. Бүгінгі кезең постиндустриялды қоғам типімен сипатталады. Қазіргі заманғы тіршілікті компьютерлік технологиялар мен цифрлық байланыс құралдарынсыз елестету мүмкін емес. Мұнда жаңа ақпараттық технологиялардың іргесін қалаушылар – *Билл Гейтс* пен *Стив Джобс* және т.б. айтпай кетуге болмас. *Бастысы, келешек технологиялық өзгерістер, ақпараттық технологиялар ХХІ ғасыр мен кейінгі ғасырлардағы жалпыадами өркениет игіліктерін қалыптастыруға арналған маңызды құрал ғана болса игі. Дегенмен, барлығы әлемдегі ең ақылды адамдардың адами факторының саналы өзара іс-қимылына байланысты.*

Жалпы, ғылыми-техникалық прогресс ғаламдық ынтымақтастыққа, жалпы планеталық ақпараттық

жүйелерді, байланыс, көлік, сауда-саттықты құруға, елдер арасындағы көне айырмашылықтарды жоюға әкеліп соқтырады. XX-XXI ғғ. жер бетіндегі адамзаттың өмір сүруімен байланысты жаһандық проблемалардың – ядролық соғыс қаупі, экологиялық апаттар, демографиялық проблемалар мен басқаларының туындауы – адами өркениеттің бірлігі туралы пікір, сондай-ақ **«әлемде бірыңғай өркениеттік белбеу»** қалыптастыру үшін қосымша негіз болады.

Өркениет, көбінесе, урбанизация, ғылым, техника және технологиямен байланыстырылады. Ғалымдардың баға беруі бойынша, аталмыш бағыттарда ашылған жаңалықтар мен табыстар аз емес, мәселе жекелеген елдер үшін олардың қолжетімділігінде. Десе де адамның интеллектісі әлі де әлемнің жасырын сырларын ашуға қабілетті. Бәлкім, келесі ашылулар мен «ноу-хау» ғарышпен, Ғаламның басқа планеталарымен және т.с.с. байланысты болатын шығар. Осылайша, әлемдік өркениет өзінің дамуының жаңа сатысына, яғни **гуманистік ноосфералық және жаңа планеталық өркениет типіне** көшуге аяқ басты.

Ілуде біреуге қонатын бақ

29 Алтыншы-жетінші сезім түйсік

Ерте заманнан бері өркениеттер дамыған сайын адамның интеллектуалды ойлау жүйесі дамып келеді. Онда осыдан 3 млн. жыл бұрынғы Африкадан шыққан адам тектес маймылдан, 200 мың жыл бұрынғы бастапқы ақылы кірген адамнан сенің не айырмашылығың бар? Сана жетілмеген болса да, ол заманның адамының өз еркі өзінде болды, аң аулап, не нәрсені қара күшпен жеңіп, өз дегенімен жүретін [5]. Бүгінде адамзат дамуы осылайша өзін-өзі торға әкеліп қамағандай әсер қалдырады. Бұдан 150 мың жыл бұрын **қару, құрал** ойлап тапты, 6 мың жыл бұрын **атты үйретті**, керегіне жаратты. Ат үстінде Шыңғыс хан жарты әлемді жаулап, өз ұрпақтарының билігіне қалдырып кетті. Өткен ғасырда **машина двигателі** шықты т.б. [45]. Бүгін «адамның жасанды миын» жасап шығару үшін миллиардтаған ақша жұмсалып, он жылдан бері нейротехнология саласында ғылыми ізденіс жасалуда [41]. Сол жасанды интеллект, роботтар өмірімізге дендеп енбей тұрып, *адам мен машина арасында қандай шектеу болуы керек*, соны әзірден бастап анықтап алу керек. Осының

жолын қазір іздемесек кеш қаламыз. Егер бұл мәселе шешімсіз қалса, дүние асты-үстіне түсіп, адамзат апокалипсиске ұшырап, баяғы атам замандағы ескі өмір қайта басталуы мүмкін. Қазір адамзат өз мүмкіндігінің жоғары шегіне жетіп, енді қазір интеллектуалды дәрежесі кему процесіне бара жатқандай. Себебі, бүгінгі адам ойланғысы келмейді, ештемеге бас қатырмайтын «комфортты зонаға» кіріп алған. Жаңа технологиялар көз ілестірмей өршіп, күллі әлемдегі адамзатты өз торына шырмауды. Бұл мәселе интернет шыққалы бері қатты біліне бастады.

Әсіресе өткен ғасырдың ортасында Кибернетиканың дамуы одан кейінгі 4-ші өндіріс революциясы жаңа технологиялар арқылы адамның ойлау жүйесіне үлкен серпіліс беруде.

Мысалы, *бұл жаңа технологиялар арқылы, блокчейн, интернет жүйесі, цифрлы технология, кванттық технология, киберрискіге дейін, ары қарай жасанды интеллект, робототехника, дрондар, алдыңғы қатарлы материал, аддитивті өндіріс, көп өлшемді печать, геном сияқты әлемнің ең озық инновациялық жаңалықтарын адамзат пен табиғат алдында игеру алдымызда тұр. Цифрлы технология адам денесіне қалай кіреді? Бұл этикалық мәселе қалай шешіледі? Адам өзгерісі мен жасанды интеллект, роботтардың ара қатынасы қалай болмақ, бірін-*

бірі алмастыра алады ма? Оларды адам басқарып реттейді ме, жоқ әлде жасанды интеллект басымдық жасап кете ме?

Осылардың бәрін математиканың көбейту есеп кестесі сияқты егжей-тегжей білуіміз керек және қалай игеріп өмірімізге пайдалану жол картасын жасауымыз қажет. Ол үшін адамның психологиясы, сана-сезімі өзгеруі қажет. Бұның бәрі сана революциясына әкеп тірейді. «Қазақ халқы осыған даяр ма?» деген сұрақ туады. Онда «қалай жасау керек? қанша шығын кетеді? қанша уақыт керек? қандай нәтиже аламыз? басқаларды қалай қуып жетеміз?» деген сұрақтар жауабын күтуде. Климаттың температурасы 2 градусқа көтерілсе, не істеу керек? Басқа планеталар мен байланыс қалай болмақ? Жер, ауа, космос қалай қатынаста болады? Бұл жерде деректер базасы, геоинженерия, космос технологиясын игеру сияқты тың, маңызды мәселелер алдымызда тұр.

Бір нәрсе анық, біз өзіміз техникалық білімді жақсы игеруіміз керек. Бізге информациялық желілермен басқара алатын көптеген білімді жаңаша ойлайтын мамандар керек. Бәріне бір жауап – **«білімді қоғам»** болу керек. Бізге сезімталдықты дамыту керек, себебі, ол бізге алда не күтіп тұрғанды сезе де, көре де алуымыз үшін керек. Біз 6-7 сезім арқылы бір жағынан жаңа технологияны, екінші жағынан рухани – тарихи

заңдылықты да қабылдап, салыстыра отырып, қате жібермейтін шешімдерге жол бере аламыз. Осылай адами қасиеттер арқылы, сезімталдық арқылы жаңа ғасырда, техникалық дәуірде бейбіт өмір сүруге болады.

Жасанды интеллектің, геномиканың дамуына байланысты адамзат алдында этикалық рухани, жеке адамның жаны мен тәніне әсер ететін мәселелер тұр. Мысалы, жасанды интеллект арқылы «биологиялық синтезбен» сәбиді өмірге алып келу, немесе тез арада «коронавирус» сияқты генетикалық ауруларды жою, адамның жасын 150 жасқа, немесе одан да әрмен ұзарту, алгоритм арқылы адамнан да тез ойланып шешетін роботтар жасау, т.б. жетістіктерге жетуге болады. Осындай жағдайда адамның өзі робот болып кетпей ме, адамның жаны – тәнге айналып кетпей ме, қай жерде мұның шегі болады деген сұрақ тумай ма? Бұл жерде діннің де өзіндік рөлі күшті болу керек. Өзіңмен талай жыл бойы сырласып жүрген дәрігеріңізді тастап, жасанды интеллектпен жасалған робот-дәрігерге жүгінуге тура келмей ме? Цифрлы заманда адам өзінің адами қасиеттерін, жеке сезімталдығын басқа да адамға тән болмысын жоғалтып алмай ма? Осы адам басына сыймайтын сұрақтардың жауабын кім айта алады?

Жаңа технологиялар шарықтап тұрған заманда мемлекеттерді қандай Президент, қандай Пре-

мьер басқару керек деген сұрақ туады. Себебі қазіргі басшылардың интеллектуалды кәсіби мүмкіндіктері өмірдің, жаңа технологиялардың талабынан көп төмен. Сол себептен де әсіресе рухани таяздығымыздан ел басқаруда көптеген қателіктер кетуде. Менің айтайын дегенім мемлекетті басқаруға келген келесі Президент кәсіби білімі, біліктілігімен қатар ол тұлғаға ең керегі жаңа сезім-түйсік арқылы келетін көрегенділік қасиеті. Көсем – көрегенділігімен көсем.

*Қауіпсіздік белдігін
байлайтын уақыт келді*

30 Қауіпсіздік

3-ші мың жылдықта әлем тез өзгеріп, ертең не боларын білмей тұрған кезде «қауіпсіздік» алдыңғы орынға шықты. Оның маңызын әлемге билік етіп жүрмін деген АҚШ-тың өзі 2001 жылы Нью-Йорктегі жойқын жарылыстан аспаннан жай түскендей бірақ сезді. Бірақ бұдан нәтиже шығармады, керісінше бай елдер қаруланып, әсіресе кейінгі кезде көптеген бактериологиялық, биологиялық лабораториялар салынып іске қосылуда. Арты не боларын бір жаратқан білер. Қазір әлемдік сын-қатерлер, өзгерістер

кезеңінде тұрмыз. Ал кешегі Қытайда лап ете қалып, бүкіл әлемге тараған «коронавирустың» салдарынан бұрын-соңды болмаған әлемдік кризис жүруде. Енді адамзатты қалай сақтап қаламыз деген сұрақ тұр. Бұған бүкіл әлем, ғалым ақылдылары, билік басындағылыр, миллиардерлердің өздері бәрін таразыға салып ойланбаса құрыдымға кетуіміз мүмкін.

Әрине дөп басып айту қиын, бірақ айтқан жерден аулақ **«бифуркациялық нүктеден»** өтіп кетсек, онда ядролық қаруы бар елдерден шығып соғыс іс-әрекеті салдарынан дау-дамай аймақтардағы соғысқақтығыстардан ұшқан сәулелерден пайда болатын аурулардан, мүмкін бактериялық, биологиялық вирустардан т.б. зардабынан миллиардтан көп астам опат болуы мүмкін деген жорамалды жоққа шығаруға болмайды. Сонымен қатар планетаның бір жарым-екі миллиардқа жуық адамдары тағамнан, судан, ауадан, үлкен немесе орташа дәрежеде радиоактивті улануға ұшырауы мүмкін. Американдық сарапшылардың есебінше, АҚШ-тың сондай-ақ бүкіл әлемнің қауіпсіздігіне үлкен еңсерілмес қауіп төніп тұр. Өкінішке орай, АҚШ-тың 2001-2011 жылдардағы әскери шығындары ЖІӨ бойынша 64% өскен. Бұл дегеніміз, әлемнің өзге мемлекеттерінің әскери шығындарының 50%-на тең деген сөз [48]. АҚШ, Ресей, ҚХР қарулану бойынша жарысы 2025-2030

жж. қарай үшінші дүниежүзілік соғыстық туындауына әкеп соғуы мүмкін, бұл өз кезегінде жер шарының жойылып кету қаупін тудырады.

Жоғарыда айтылған шығындарды бейбітшілік жолына: ғарышты игеруге, экологияны жақсартуға, климатты қорғауға жұмсағанда адамзатқа пайдасы мол болар еді. Бірінші қадам аса қауіпті қаруды қолданбау туралы келісімге қол жеткізу керек. Сонымен қатар жаңа технологияларды бақылау, атом бомбаларын, байытылған уран ағымын реттеу және шектеу туралы келісімге қол жеткізілмесе, олар кейін террорлық топтардың қолына түсіп кетсе, үлкен қиындықтар туындайды. Ендігі кезекте қуатты елдердің мықтылығы қаруланумен емес мегадипломатиямен, адами қасиеттер арқылы келісе білумен анықталуы керек.

Қазірдің өзінде әлемнің 1,3 миллиард адамы кедейшілікте өмір сүріп жатыр, жоқшылық пен аштыққа шыдауда. Осындай да өкінішке орай дамыған мемлекеттер тек дамуды, тек баюды ойлап кризистен шығу жолдарын таппай отыр. Ғаламдық қауіпсіздікті ауыздықтайтын жүйе керек, бірақ ол әлі жоқ. Қауіпсіздіктің көптеген салалар бар: *экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, биологиялық, инновациялық, азық-түліктік, демографиялық, ғылыми-техникалық, ақпараттық, энергетикалық, радиациялық, ғарыштық т.б.* Лондонда шыққан

«Адамзаттың ХХІ ғасырда даму жолы» кітабымда осылардың бәрін бір жүйе ретінде қаралып, әр сала бойынша көрсеткіштермен шектеулер берілген [2].

БҰҰ-ның қауіпсіздік кеңесі осындай шектеулерді белгілі бір көрсеткіштермен қауіпсіздік салаларын шектеу керек. Осындайда тетіктер арқылы қауіпсіздікті белгілі бір деңгейде сақтауға болар еді. Бұл да БҰҰ-ның құқығындағы мәселе. Мұнымен қатар қазір әлемдік проблемалардың асқындап тұрғанын ескеріп дамыған G7, G20 мемлекеттері қауіпсіздік мәселесін өз қолына алып, мемлекет басшылары керек деген уақытысында арнайы саммит өткізіп, өзекті проблемаларды шешуге тікелей дауыс беру арқылы ықпал етсе әлем тыныштала еді деп ойлаймын.

Ал Қазақстанның қауіпсіздігіне келер болсақ ұлан-ғайыр 2,7 млн. шаршы шақырым жерімізді ешқандай әскермен, қаруланумен ұстап тұра алмай-тынымыз айдан анық. Ол үшін ең керегі көп векторлы дипломатияны ұстап, әсіресе басымдылық ретінде іргеміздегі екі алпауыт мемлекетпен (Ресей, ҚХР) мегадипломатия жасап, бөлмей жармай тіл табысып келісім арқылы өркениетті, қазақшалап айтсақ саудасаттық арқылы алыс-беріспен бейбіт өмір сүру қажет. Бұл жағынан бар жетістігімізді айта отырып нығайта түсейік. Бізде елімізді, жерімізді қорғайтын күшті, ақылды кәсіби армиямыз болу керек. Бізде елімізді,

жерімізді қорғайтын күшті, ақылды кәсіби армиямыз болуы керек.

Ол үшін кейінгі әлемде болып жатқан нәубаттардың бәрін ескере түсіп жаһандану жағдайында «Мемлекетіміздің қауіпсіздігі туралы жаңа концепция, жаңа Конституциялық кодекс» қабылдау керек. (2012 ж. ҚР Ұлттық қауіпсіздік туралы заңның орнына)

Ішкі жағдайымызға келсек, оңып тұрған жоқпыз. 30 жылда нақты идеологиялық саясат болмағандықтан тек нарық бостандығының жетегінде кетіп дін заңын қабылдар кезде Лама Шарифтың дерегі бойынша Қазақстанда 4500 әртүрлі секталарды қаулатып алғанымыз бар. Соның арқасында мыңдаған жастарымыз, әсіресе жұмыссыз жүргендер діни секталарға кіріп, уланып, соңы шетелге дейін шықты. Кейін шектеулер қойылып іс-шаралар жасалуда, бірақ көп нәрсені жіберіп алдық. Бұл бір сала, ал негізінде біз жоғарыда келтірілген қауіпсіздіктің барлық салаларын қамтамасыз етуіміз қажет. Олардың шекті көрсеткіштері біздің еңбекте берілген [1,2]. Мысалы экономикалық қауіпсіздікті сақтау үшін сыртқы қарызымыз 60% аспау керек, немесе қаржы қауіпсіздігі бойынша инфляция деңгейі 15% аспау, өнеркәсіпте негізгі қордың тозуы 40% аспау, жұмыссыздық 5% аспау, 10% бай мен 10% кедей арасы 8 еседен аспау т.б. Соңғы көрсеткіш бізде 22-25 есе аралығында,

яғни нормативті көрсеткіштен қауіпсіздік 3 есе көп. Бұл өте қауіпті жағдайда тұр, халық арасында үлкен толқу болып кетуі мүмкін деуге де болады.

Сыртқы және ішкі қауіпсіздігімізді сақтау үшін әр саладан жиі Парламенттік тыңдаулар өткізіп, заңдар қабылдау керек.

Кешегі коронавирус сияқты әртүрлі бактериалық, биологиялық т.б. нәубаттардан сақтану үшін «медицина катастрофа» сияқты қызметтер арқылы өзіміздің базаларымыз күшті болу қажет. Әр саладан жоғары деңгейде ғылыми орталықтарымыз, лабораторияларымыз үзіліссіз ізденіспен айналысып, жетістіктерін қатерлі жағдайда пайдаланатындай қор жинау керек.

*Алыстағыны болжамасаң,
жақындағы қиындыққа тап боласың*

Қорытынды ой

Қазіргі жаһандану мен әлемдік дағдарыстар кезеңінде енді қандай ой-болжамдар болады, барлық зерттеулер осыған негізделуі керек. Әлемдік деңгейде қажеттілігі бар **адамзат қоғамы өз дамуының формасын ауыстырғаны жөн**. Біздің міндетіміз, өркениет дамуына кішкене болса да үлесімізді қосумен шектеледі.

Бұл күні ой адамын кешегі тарих пен бүгінгі күннен гөрі «келешегіміз не болар екен»? деген сұрақ қатты толғандырады. Адамзат жаһандық өтпелі дәуірде индустриалды кезеңнен **әлемнің постиндустриалды даму кезеңінде өмір сүріп отыр.**

*Біздің пікірімізше, орнын **постиндустриалды өркениеттің интеллектуалды экономикасы** алмастыратын нарықтық экономикаға деген көзқарасты өзгерту қажет. Ол жаңа білімге, ғылым мен жоғары технологияларға, руханияттың барлық түрлері мен құндылықтар жүйесін жаңартатын адам капиталының бәсекеге қабілеттілігіне негізделуі тиіс.*

Бұл қоғамның мәртебесін сақтап, кідіріске айналмаудың үлкен қадамы болмақ. Ізгілендіру идеясының басты міндеті адамның ой-өрісін, ішкі сана-сезімін ХХІ ғасырдың жаңа өркениетті қоғамының талаптарына сәйкес өзгерту. Әлемдегі қарама-қайшылықтарды жөнге келтіру бойынша көп іс атқаруға тура келеді.

Адам – Ақыл – Таным – Ізгілік – Жетілу – Кемелділік. Абайдағы нұрлы ақыл сөзіндегі осы асыл сипаттарды Жүсіп Баласағұнда әділет пен ізгіліктің құлы, қызметшісі болуы арқылы танытады. Адам аты мен қасиетін ақылмен ақтап, сақтай алады, яғни, ақыл – адамның танып-білу қасиеті. Танып-білу ба-

рысында таным қалыптасады. Адамның дүние мен өз әлемін танып-білген танымы ізгілікке жол ашады. Әрі ізгіліктің өз жолынан таймағанда ғана қасиеттілігі көрінеді. Адамзат ұрпағының егіз тартқан қасиетті қос жолы – таным мен ізгілікті ақыл – бірдей басшы, теңдей тірек деген Абайдың өзекті ойы, адамның мәдени-рухани дамуының ХХІ ғасырдағы басты бағыты болмақ.

ХХІ ғасырдағы қоғам мен табиғаттың үйлесімді дамуын қалпына келтіру үшін шикізат ресурстарын, пайдалы қазбаларды игеру мен өндірудегі ірі кемшіліктерді жою кезек күттірмейтін мәселе. Оның орнына жаңа көзқарас, жаңа идея, жаңа даму жобаларын жасау қажет. Бұл шараларды кейінге қалдыруға болмайды. **Тарихи даму заңдылықтарына сүйену** өте маңызды, сондықтан, қоғамды рухани-мәдени дамыту мәселесі – ең басты міндет болуы тиіс.

«ХХІ ғасырда қоғамның жаңа түрі қандай болуы керек?» деген сұраққа қатысты екі факторды ескерген жөн.

Біріншіден, бүкіл әлемдік тарихи даму логикасын (тәжірибесін), сондай-ақ, әрбір ел мен аймақтың рухани-мәдени құндылықтары мен шынайы отандық тарихты **қолдану.** Келешекті білу үшін өткен тарихты білу керек: көп уақыттан бері не өзгерді, не кетті, өзгеріссіз не қалды? Абай айтқан «дүниенің көрінген

сыры мен көрінбеген сырын» анықтай отырып, келешекті болжауға болады.

Екіншіден, ХХІ ғасырдың жаңа қажеттіліктері, сондай-ақ, ең алдымен, **постиндустриалды ізгілікті-ноосфералық өркениетке өту.** Оның бірінші кезеңі – жаңа VI-VII технологиялық укладтарты игеру. Инновациялық технология, ғылым, техника мен адам капиталын белсенді инвестициялау қажет.

Айтылғандардың барлығы әлемдік тәртіптегі жаңа ғаламдық стратегияны жасау қажеттілігінің шынайы уақытының келіп жеткендігін дәлелдейді.

Өткен мыңжылдықтағы ыңғайлы өмір сүруді қазіргімен салыстыра келгенде, жаңа өркениетке, жаңа мәдениетке шыдамдылық пен зайырлы плюрализм өте қажет болады.

Әлемдік тарихи дамуды ескере отырып, қоғамды ізгілендіру мен руханияттылықты жаңғыртудың негізгі құраушылары, автордың ойынша мыналар:

- өткеннің, қазіргі мен болашақтың тарихы;
- әлемдік психологияны трансформациялау, адамның жаңаша ойлау қабілетін арттыру;
- рухани және моральдық құндылықтарды жаңғырту;
- әлемдік діндерді, оның ішінде ислам, христиан, буддизм, конфуцизм және басқаларын ынтымақтастыққа, түсіністікке шақыру;

- *креативті адам капиталының дамуы барысында әлемдегі халық санының өсуі және олардың өмір сүру сапасын көтеру;*

- *қоғамның үйлесімді дамуы (гипердемократия, мегадипломатия заманы);*

- *XXI ғасырдағы болатын рухани революция мен жасанды интеллектің адамзаттың қажеттілігіне қызмет етуі.*

Сөз соңында айтарым, жалпы, осы еңбекте айтылған ойлар, көтерілген мәселелер, олардың шешілу тетіктері, жолдары бір сәтте туған жоқ. Бұл ұсыныстардың барлығы – менің көп жылдан бері келе жатқан саналы өмірімдегі үлкен ізденістен туған, талай сараптамалардан өткен, талай рет халық арасында айтылып, сұрыпталған дүниелер. Бұл мәселелер жылдар бойы менің жан дүниемді қозғап, маза бермей, түнгі ұйқымды қашырып, күндізгі тыныштығымды кетірген ойлардың жиынтығы. Бұған менің көптеген шетелдерде болған тәжірибем, зауытта істеген жұмыстарым, 50 жылдан астам өмірлік тәжірибем мен іргелі ғылыми ізденістерім, Парламентте 4 рет депутат болып істеген еңбектерім, әсіресе, халық арасындағы көптеген кездесулерім өз септігін тигізді. Кейінгі жылдары

әлемдік ғұламалардың еңбектеріне, тарихымызға, мәдени, рухани құндылықтарымызға мән беріп, көптеген ұлы тұлғалардың өмірімен, еңбектерімен жете танысып қана қоймай, олармен ой-өріс арқылы жиі сұхбат құрып, ақыл-кеңес алатын болдым.

Қорыта келгенде, мынаны айтқым келеді. Осы еңбекте көптеген түбегейлі мәселелерді көтердім, бірақ барлық мәселені шешіп тастау мүмкін де емес. Шама келгенше, үлес қосып, **халыққа ой салу, толғандыру үшін жасаған дүние.**

Квинтэссенция ретінде айтсам бұл кітапты ертең Қазақстанды қалай басқару, дамыту үшін әр адамға мүмкіндік беру туралы бағдарлама деп түсіну керек. Бұл кітап Қазақстанды басқаруға келген жаңа партия мен азаматтарға тікелей көмек беретін құрал.

Мен қазақ елінің амандығы мен әр отбасының бақыты, қауіпсіз өмір сүруі үшін жұмыс істедім. Егер менің айтқандарым уақыт өте дәлелденіп, ұсыныстарым, істеген істерім Қазақстанның өркениетті елдер қатарына қосылуына кішкентай болса да септігін тигізіп жатса, онда маңдай терімнің зая кетпегені, өмірдегі негізгі миссиямның орындалғаны деп есептеймін. Мен жай ғана елімнің алдында өз парызымды өтедім деп білемін.

Бір ой келеді, 2007 жылы басталған дүниежүзілік дағдарыста Еуропада және басқа елдерде **«Карл Марксті оқыңыздар»** деп, миллиондаған тиражбен шығарып бәрі оқи бастады. Себебі, Карл Маркс дүниежүзілік қаржылық кризистің бүге-шігесіне дейін біліп, заңдылықтарын ашқан гений. Ал енді бізді алда **«ізгілендіру қоғамы»** күтіп тұрса, онда мен **«ұлы Абайды оқыңыздар»** демекпін. Біз ХХІ ғасырда Абайға қайта бет бұрып, оның шығармаларынан ақиқат пен шындықты, оның «толық адамынан» ар-ұят, намыс пен мейірімділікті алып, өзімізді өзгертуге, ішкі жан-дүниемізді түзетуге бет алсақ екен деймін.

Қоғам дамуының ғасырлар желісіне, тарихқа көз салсақ, бізде Абайдан бұрын да, кейін де небір зиялылар, ғұламалар болған, әлі болады да. Зейін қойсаң заманына қарай бізде айтылмаған сөз де қалмаған сияқты. Бір өкініштісі, айтылған сөздер істен алшақ жатыр. Бұл біздің менталитетіміз, бойымызға да дендеп кетті. Ал Абай болса, біздің осындай менталитетімізді қалай өзгертеміз деп ізденіс жасап, ой-санамызды өзгертуге тырысты.

Қазір жаһандану процесінде дүниеде болып жатқан күрт өзгерістерге жауап беру үшін әлемнің ғұламаларымен қатар, ұлы Абайға қайта жүгінуге тура келеді. Егер Абай ой-өркениетін іске асырмасақ,

біржола артта қалғанымыз. Абайдың өсиеттерін әрі мұқият оқитын да, әрі іске асыратын да заман туды.

Келешекке қояр бір-ақ сұрағым бар: Адамзат ХХІ ғасырдың екінші жартысы және ХХІІ ғасырда жаңа белеске шықпақшы. Ол қандай белес? Ол – қоғамдық ноосфера өркениетін құру, космосты игеру, басқа планетаны іздеу. **Біздің алдымызда** «ноосфералық ізгілендіруге және әлемдік өркениеттің І типіне қалай өтеміз?» деген сұрақ тұр.

Бұған көзі ашық, көп оқыған, дүниежүзілік өркениеттің дамуын ізденген жастарымыздың арасынан келешек Әл-Фараби, Дулати, Абай, Шәкәрім, Шоқан, Тұрардай тұлғаларымыз сияқты т.б. ғұламалар шығып, өз жауабын берер деген сенімдемін.

Түбі Қазақ Мемлекеті әлемдік өркениеттің төріне шығуы керек. Осыған атсалысайық, ағайын! Бізді қанша жүрер дейсіз, базардан қайтып бара жатырмыз. Ол жаққа ешқандай дүние алып кетпеймін, бірақ «Ошанның 30 ойлары» мен 800 шақты еңбегі, 85 шақты кітаптары келер ұрпаққа рухани азық, дертіне ем болып қалса екен деймін...

Барлық оқырмандарға ризашылығымды білдіремін. Егер өз ойларымен бөлісетін болса мына адреске жауына болады: osabden@mail.ru

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сәбден О. ХХІ ғасырдағы адамзаттың өмір сүру стратегиясының концепциясы – Алматы, 2014 . – 72 б.

2 Сабден О. Аширов А. Концепция стратегия выживания человечества в ХХІ веке и продовольственная безопасность. - Алматы: «Экономика» - 2015. -200 с.

3 Сәбден О. «Түркістан өңірі» рухани – жаңа технологиялық кластерін құру Қазақстан қоғамын ізгілендіру жолы. – Алматы, 2014. - 104 б.

4 Сабден О., Арменский А, Копылов И. и др. Управление жизнью на планете Земля. – Алматы, 2012. – 628 с.

5 «Қаныш” энциклопедиясы»,–Алматы, Қ а з а қ энциклопедиясының редакциясы, 2011.

6 Қонаев Д.А. О моем времени. – Алматы., «Дәуір», 1992. -312 с.

7 Абдулин А. Геология Казахстана. – Алма-Ата, 1981. – 186 с.

8 Қазақ энциклопедиясы. 10 томдық. – Алматы, «Қазақстан», 2008.

9 Мағауин М. Шыңғыс хан. Төрт томдық. – Алматы, «Дәуір», 2011. – 608 б.

10 Валиханов Ч. Ч. Избранные произведения. – Москва, Наука, 1986.

11 Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. – Алма-Ата, 1985.

12 Айтматов Ч.Т. Тавро кассандры. Спрг, «Азбука-классика», 2007.

13 Байпаков К.М., Азимхан А. Все дороги ведут в Туркестан: памятники, персоны. – Алматы, 2013.

14 Жак Аттали. Краткая история будущего. – Питер, 2014.

15 Қызыласов Л.Р. Городская цивилизация срединной и северной Азии: исторические и археологические исследования. – М., 2006. – 360 с.

- 16 Груссэ Р. Империя степей. Атилла, Чингизхан, Тамерлан. Алматы. 2006. -592 с.
- 17 Әуезов М. Абай жолы. Алматы, 2006.
- 18 Зиманов С. Полное собрание сочинений. 10 томов. – Алматы, Медиа – корпорация «Заң», 2009
- 19 Жолдасбеков Ә. Машиналар механизмдерінің теориясы. Алматы, Ғылым, 1979.
- 20 Мырзахметов М. Абайтану 1-2 кітап, – Астана «Деловой Мир», 2010. -1180 б.
- 21 Абай Құнанбаев. Қара сөздері. – Алматы: Өнер, 2006. – 124 б.
- 22 Калиев Г. Аграрные проблемы на рубеже веков. РГП «НИИ экономики АПК и развития сельских территорий», – Алматы, 2003.
- 23 Тұрғамбаев Г. Ақиқат жолында. – Алматы, 2008. – 480 б.
- 24 Абай. 1,2 том Алматы, «Жазушы баспасы», – 1995.
- 25 Дербісәлі. Ә. Қазақ даласының жұлдыздары, Тарихи - филол. зерттеу, А., 1995.
- 26 Хокинг Стивен. Краткие ответы на большие вопросы. М. ЭКСМО. 2019. -256 с.
- 27 Social values, Science and Tehnology. European commission p(7-11) / Europa portal (june 2005). Архивировано из первого источника 21 августа 2011.
- 28 Сәбден О. 25 томдық Экономика таңдамалы еңбектері. Алматы, 2017.
- 29 Рахманалиев Р. Империя тюрков. История великой цивилизации. М.: РИПОЛ классик. 2015 -704 с.
- 30 Аджи М. Азиатская Европа. М. АСТ, 2014 -1128 с.
- 31 Куда движется век глобализации. Волгоград: Учитель. 2019. -400 с.
- 32 Бабалар сөзі. – Астана., «Фолиант», 2015

- 33 Кошанов А.К. Избранные труды в 10 томах. – Алматы, экономика, 2014.
- 34 Сабден О. Ключи экономики. XXII том. Алматы
- 35 Есім Ғ. Хакім Абай. - Астана «Фолиант». 2012.
- 36 Сыдыков Е.Б. Шәкәрім. - Алматы. 2013
- 37 Бельгер Г. «Избранное», изд., «Ruap», 2014
- 38 Кәкішев Т. Сәкен Сейфуллин. ЖЗ. М. Молодая гвардия. 1972.
- 39 Джан Хауг. Нострадамус. Полное собрание пророчеств.– М., 2002. - 864с.
- 40 Макиавелли Н. Государь. Размышления над первой декадой Тита Ливия. – Минск, 2004. 703 с.
- 41 Шваб, Клаус. Четвертая промышленная революция. М., «Э», 2017, -208 с.
- 42 Росс, Алек. Индустрия будущего. М., АСТ, 2017. 287 с.
- 43 Коннель О., Марко. Искусственный интеллект и будущее человечества. М., ЭКСМО. 2019. -480 с.
- 44 Абай, қазақ елінің болашағы және әлемдік цивилизация. Алматы, 2019, -464 б.
- 45 Арти Закария. Облачный мир: Эволюция сознания и технологий. М., АСТ. 2019. -368 с.
- 46 Харари Ю.Н. Краткая история будущего. М., Синдбад, 2018, -496 с.
- 47 Норберт, Эдвард. Краткая история эволюции человечества. М., АСТ, 2019. -480 с.
- 48 http://en7.wikipedia.org/wiki/Military-budget_of_the_United_States

**1990-2020 жж. Қазақстан Республикасы Президентіне,
Үкіметіне берілген ұсыныс-хаттар тізімі:**

1. О Республиканской программе подготовки кадров за рубежом. (1990 г.)
2. О создании и организации деятельности Национального научного фонда. (13 ноября 1991 г.)
3. О создании Высшего консультативного совета по науке и технике при Президенте Республики Казахстан. (Июль 1992 г.).
4. Об интеграции науки, образования и подготовки кадров. (23 ноября 1993 г.)
5. О корректировке Правительственной программы. (1994 г.).
6. О концепции новой экономической политики (Февраль 1995 г.).
7. Концепция новой экономической политики («Советы Казахстана», январь 1995 г.)
8. Жаңа экономикалық саясаттың тұжырымдамасы («Халық кеңесі», 13 қаңтар, 1995 ж.).
9. О государственной поддержке отечественных производителей (1995 г.)
10. Об ускорении экономической реформы в Казахстане на пороге XXI века. (Ноябрь 1997 г.)
11. О государственной монополии на производство виноводочной продукции и создании национальной корпорации «КАЗАХСТАН ШАРАБЫ» (Май 1998 г.).
12. Об ускорении экономической реформы (май, 1998 г.).
13. О создании Национального Агентства по науке и технологиям (Апрель 2006 г.)
14. Стабилизация и рост конкурентоспособности экономики Казахстана. (Алматы, 2008 г.)

15. Об инновационном развитии экономики Казахстана и роль науки (Алматы, 2009)

16. О повышении конкурентоспособности человеческого капитала в Республике Казахстан (2010).

17. Экономика 2020 – новый путь и Казахстанское экономическое чудо (2011 г.)

18. О создании национального научного центра фундаментальных и прикладных исследований (2011 г.).

19. О некоторых направлениях совершенствования организации и управления территориальным развитием (2011 г.)

20. «Общественная палата» Республики Казахстан – палата больших надежд (2011 г.)

21. К политической модернизации страны: новый подход и новый проект ее реализации (2011 г.).

22. «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тіл туралы» жаңа заң жобасы (2011 ж.)

23. «Түркістан Өңірі» рухани – жаңа технологиялық кластерін құру туралы мегажоба (2012 ж.).

24. Записка о пенсионном возрасте женщин (22.05.2013 г.).

25. Записка О реформе науки (Открытое письмо 06.03.2014).

26. Абай және қазақ болашағы (04.2015 ж.).

27. Записка «О судьбе науке» (Открытое письмо 06.11.2015).

28. Алдымыздағы үлкен қиындықтан шығу үшін Қазақстан халқының барлық күш-қуатын біріктіретін уақыт келді (15.01.2016)

«29. Қоғамдық палата» құру – мемлекетті тиімді басқарудың қажеттілігі (13.05.2016)

30. Освоение казахстанской целины XXI века – как возрождение истории и укрепление страны (24.05.2016 г.)

31. Мемлекетті төрттік спиральмен басқарудың жаңа парадигмасы: мемлекет, бизнес, ғылым және қоғам. 02.02.2017ж.

32. Латыннегізді қазақ әліпбиін жетілдіру жөніндегі «Ғалымдар одағы» Республикалық қоғамдық бірлестігі жұмыс төбының ұсынысы.

33. Академик О.Сәбденнің ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевқа, Қазақстан халқына ашық пікірі (1 хат, 2018 ж.)

34. Академиктің бірінші Ашық хаттағы «Біз өзі қайда бара жатырмыз...» деген сұраққа жауап ретінде берген «БЕС ҰСЫНЫСЫ» (2 хат)

35. Академиктің ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевқа, Қазақстан халқына үшінші ашық хаты: «Бизнесті қалай бүкіл халықтың дәулеті жасаймыз?»

36. Академиктің ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевқа, Қазақстан халқына төртінші ашық хаты: «Түркістанды рухани астанаға айналдыру жобасы».

37. Академиктің ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевқа, Қазақстан халқына бесінші ашық хаты: «Ғылым мен білімнің дамуына жаңа серпіліс беру туралы».

38. Академиктің ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевқа, Қазақстан халқына алтыншы ашық хаты: «Мемлекетті 5-тік спиралмен басқару жобасы».

39. Академиктің ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевқа, Қазақстан халқына жетінші ашық хаты: «ҚР саяси реформа жасау туралы».

40. ҚР Президенті Қ.Қ.Тоқаевқа «Мемлекетті 5-тік спиральмен жаңаша басқару жобасы» (30.07.2019)

41. Обращение народу Казахстана и Президенту РК К.К.Токаеву. Мы находимся на перепутье. казахстану необходимо избрать свой путь развития. 2019 г.

42. ҚР Президенті Қ.Қ.Тоқаевқа «Абай атындағы рухани академия» ашу туралы (2019 ж)

43. Ауылыңа бәрі бір оралатынынды ұмытпа (2020): ҚР Президенті Қ.Қ. Тоқаевқа, Қазақстан халқының назарына

Қазақстан Ғылымдар одағының президенті, ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері, э.ғ.д., профессор, академик О.СӘБДЕНнің қысқаша өмірбаяны

Оразалы Сәбден 1947 жылы 20 мамырда Тастұмсық ауылы, Түлкібас ауданы, Оңтүстік Қазақстан облысында дүниеге келді.

1964 ж. орта мектепті бітірді. 1970 жылы Шымкент қаласындағы Қазақ химиялық-технологиялық институтын автоматтандырудың инженер-технологы мамандығы бойынша тәмамдады.

1971–1973 жж. Шымкент қорғасын зауытында инженер-электрик, «Қазмонтажавтоматика» трестінде инженер.

1973–1990 жж. Қазақ КСР Ғылым академиясы Экономика институтының инженері, аға экономисі, кіші ғылыми, аға ғылыми және бас ғылыми қызметкері.

1978 ж. экономика ғылымдарының кандидаты атағын алу үшін кандидаттық диссертация қорғады.

1986-1987 жж. Мәскеуде, КСРО ғылым Академиясының экономика институтында ғылыми тағылымдамадан өтті. Ал 1989 жылы докторлық диссертация қорғады, 1999 жылы профессор атағын алды.

1990 ж. Жоғарғы Кеңестің депутаты, жалпы төрт рет ҚР Парламентіне депутат болып сайланды. ҚР Жоғары Кеңесінің ғылым және білім комитетінің төрағасы (1990 ж.); экономикалық реформа комитетінің төрағасы (1994 ж.); ТМД мемлекеттерінің парламентаралық Ассамблеясының мәдениет, ғылым, білім және ақпарат комитетінің тең төрағасы (1995 – 2001 жж.); Қазақстан инженерлер одағы қоғамдық-саяси қозғалысының ұйымдастырушысы және төраға орынбасары болды.

2001–2003 жж. Қ.А.Яссауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің президенті болып жұмыс істеді. 2004

ж. М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясының профессоры, «Қазақстан – АҚШ» анализ жасау және болжау институтының құрылтайшысы және президенті.

2006 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін «Ғалымдар одағы» Республикалық қоғамдық бірлестіктің негізгі ұйымдастырушысы және президенті.

2006–2012 жж. ҚР БҒМ ҒК Экономика институтының директоры.

2012 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін ҚР БҒМ ҒК Экономика институтындағы «Экономикалық саясат және жаһандану» орталығының жетекшісі, бас ғылыми қызметкер.

1992 ж. ҚР Ұлттық инженерлік академиясының және Халықаралық инженерлік академиясының академигі (Мәскеу қ.), 1996 ж. Жоғарғы мектеп Халықаралық ғылым академиясының және ҚР Жоғарғы мектебі ғылым академиясының академигі, Еуразия Халықаралық экономикалық академиясының академигі, «ҚР Білім беру үздігі» (1998 ж.), 2010 ж. ҚР жаратылыстану ғылымдарының Ұлттық академиясының академигі, 2014 ж. Халықаралық инноватика академиясының академигі, 2015 ж. Халықаралық жаһандық зерттеу академиясының академигі (Мәскеу қ.), 2017 ж. Ресей жаратылыстану академиясының академигі.

Жалпы көлемі **800 ғылыми еңбегі** бар, соның ішінде **85 монографиясы мен кітаптары** жарық көрді. Жас ғалым ретінде ғылыми еңбектеріне 1980 жылы ғылым және техника жөнінде Ленин комсомолы сыйлығы берілді. 2003 жылы «Қазақстанда нарық экономикасының дамуының концептуалды негіздері» атты 11 монографиялық ғылыми еңбектеріне **ҚР Мемлекеттік сыйлығы берілді**.

О.Сәбденнің негізгі ғылыми ізденістері оның таяуда жарық көрген 25 томдық «Экономика: таңдамалы еңбектерінде»

баяндалған. Олар мына мәселелерге арналған: ұлттық экономиканы басқару; бәсекелестік экономика; инновациялық және интеллектуалды экономика; өнеркәсіптің тиімділігін арттыру; нарық экономикасының теориясы мен әдістемесі; логистика; шағын және орта бизнесті дамыту; ғылым, білім және инфрақұрылымдық мәселелер; ХХІ ғасыр және одан кейінгі ғасырдағы адамзаттың өмір сүру жолы; қоғамның рухани даму және жаһандану мәселесі; мемлекетті «бестік спираль» негізінде басқарудың жаңа парадигмасы; Қазақстанда парламентаризмді дамыту және оны жаңа заңдармен қамтамасыз ету және т.б..

Автордың іргелі және қолданбалы ғылыми ізденістері Үкіметтің 1973-2020 жылдардағы ғылыми гранттық бағдарламаларда көрсетілген. Автор ғылыми ізденістерінің нәтижесі бойынша **ҚР Президенті және Үкімет атына бағытталған 40-тан астам концептуалды ғылыми ұсыныстар берді**. Олардың көпшілігі іске асты, қалған бөлігі өз уақытын күтуде.

Ғылым мен әлемдік экономиканың дамуына қосқан ерен еңбегі үшін келесідей медаль, ордендермен марапатталды:

- **Нобель сыйлығының лауреаты Сайман Кузнец атындағы алтын медальмен;**

- **В.И.Вернадский атындағы орденмен;**

- **М. Ломоносов орденімен;**

- **Нобель сыйлығының лауреаты В.Леонтьев атындағы күміс медальмен;**

- **Kultegin алтын медалімен №003.**

Академик О.Сәбден — өз Отанының патриоты ретінде, Қазақстанның дамуы үшін, басына түскен түрлі қиындықтарға мойымай, өз ұстанымынан таймаған халықаралық деңгейдегі белгілі ғалым, қоғам және мемлекет қайраткері. Мысалы, О.Сәбденнің тікелей басшылығымен **Мемлекеттік тіл «қазақ**

тілі» туралы жаңа заң жобасы жасалып, Елбасына жіберілген болатын. Жер тағдыры мәселесі көтерілуіне, әсіресе, жерді шетелге жалға бермей, өз азаматтарымызға сатпай, тек ұзақ жылдарға жалға беру арқылы игеруге тікелей септігін тигізген. **Жер реформасы** туралы мемлекеттік комиссияның мүшесі ретінде заңдарға өзгерістер енгізу, тың жерді игеру, кооперация құру жобаларын Үкіметке ұсынды.

«Түрік халықтары тарихының келбеті» альбом идеясының (2003 ж.), сондай-ақ өз қаражатына тұрғызылған «Түркібасы Әулиесі» (2004 ж.) тарихи монументінің авторы. «Жаралы сезім» (2008 ж.), «Әйгерім» (2015 ж.), «Жақсы адам» (2014 ж.), «Жер» (2017 ж.) көркем фильмдер идеясының авторы, соңғы екі фильмнің сценаріінің авторы.

Еркін күрестен СССР спорт мастері, Қазақстан чемпионы.

Оразалы СӘБДЕН

ҚОҒАМ ДЕРТІ

Редактор – Бірімбетова Н.Ж.

Басылым үшін жауапты – Адилханов О.

Компьютерде беттеген және верстка – Байханова М.С.

Баспаға жіберілді 29.04.2020 ж.

Пішімі 70/100 $\frac{1}{32}$

Баспа табағы 7,47

Офсеттік басылым

Таралымы 3000.

Отпечатано в типографии «Service Press»

г. Алматы, ул. Халиуллина, 32

Тел.: 8 (727) 352-82-02